

398(477)

с 87

Стрюк Л. Б.,
Ялович Ф. З.

**ПОЕТИЧНЕ
НАРОДОЗНАВСТВО**

Київ

1993

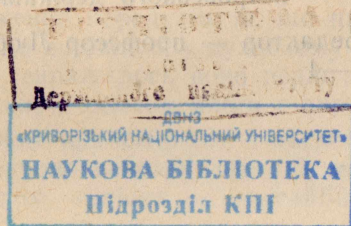
398 (477) (015.8)

С 87

Л. Б. СТРЮК, Ф. З. ЯЛОВИЙ

ПОЕТИЧНЕ
НАРОДОЗНАВСТВО

110355184

Стрюк Л.Б., Яловий Ф. З.

Поетичне народознавство.

Затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів, 1993. — 135 с.

Посібник розроблено в науково-дослідній лабораторії проблем педагогіки національної школи Криворізького державного педагогічного інституту.

У посібнику вперше український пісенний фольклор розглядається як джерело народознавства, в якому знайшли відображення географія та природне середовище України, її флора й фауна, господарство та матеріальна культура, портретні характеристики українців, їх етика та мораль.

Для викладачів та студентів педагогічних вузів, вчителів.

Рукопис рецензували:

Клочек Г. Д. — доктор філологічних наук, професор Кіровоградського державного педагогічного інституту.

Мисливець Н. М. — кандидат філологічних наук, доцент Дніпропетровського державного університету.

Відповідальний редактор — професор Любар О. О.
5—7763—2151—4

Київ
1993

СЛОВО ПРО ПІСЕННЕ НАРОДОЗНАВСТВО

Народознавство! Сама назва предмета говорить про широту охоплення матеріалу, про гостру потребу в українському народознавстві сьогодні і ще про одну, ми б сказали унікальність цієї науки, про необхідність у ній любові до предмета вивчення. Скажімо, можна вивчати особливості сірчаної кислоти, шукати раціональні засоби її використання, прагнути до продуктивних наслідків дослідження і радіти з того, що ці наслідки принесуть користь суспільству. Для того, щоб вивчати, досліджувати речовину зовсім не обов'язково любити її. І без любові до сірчаної кислоти можна її досліджувати, так само, як і без любові до грошей, можна займатися банківською справою, маючи на увазі корисний результат своєї роботи для суспільства. Інша річ — народознавство. Не можна вивчати народ, його життя, історію, не люблячи його, бо не відкриється тоді дослідникові душа народу, визначальні засади його життя, не проникне дослідницьке око в такі деталі і нюанси народного життя, які саме можуть сказати так багато.

Народознавство включає в себе знання про різні сторони життя народу, про способи його господарювання, скажімо, наприклад, як розвивалося рільництво в Україні чи садівництво, як зароджувалося військове мистецтво, медицина і т. ін. Все це різні галузі знання, які в комплексі і складають, ми б сказали, академічне народознавство. Але є особлива сфера народознавства — художня, вона виявилась в усній народній творчості. У фольклорі знайшло відображення передусім те, що пройшло через душу народну, тобто те, що відбилось у духовному житті і що впливало на життя народу, виражалось воно перш за все мелодійно. Художньо у пісні — жанрі, змістом якого є вираження людських переживань. Тому цілком правомірним є звернення до народної пісні як до джерела народознавства, взагалі, весь фольклор може бути таким джерелом, а пісня — то найбільше. Про це ще мова буде нижче.

Набагато складніше питання, що ми будемо мислити під поняттям «народ». На жаль, ми не знаходимо задовольняючих нас

визначень цього поняття і в довідковій літературі дуже часто воно просто відсутнє. Практично найчастіше під «народом» розуміють не етнічну спільність, або загал трудящих, найчастіше тих, які займаються фізичною працею, у цьому зв'язку прищепився вираз: «простий народ». У такому випадку правомірно задати питання: академік Амосов чи народна артистка Бела Руденко — належать до народу?

Іван Драч у сонеті «Народ» визначає народ як спільноту, у якій є не лише представники робочих рук, але й носії духовності:

Народ — це всі. Це місто і село.
Це люд, який мізкує й форму носить.
Голубить ноти й цифри плодоносить.
Хто няньчить слово й творить чересло.
Народ — це сонцем випнуте чоло
Мислителя, яке і смерть не скосить.
Це цвіт і плід. Хай розум каже — досить.
Цих визначень неначе й не було.
Бо серце твердить в сивизні турбот
Свою затяту думу про народ.
Її не зломить хитромудрий тест:
Народ — це мужики, що йдуть життя орати,
Народ — тітки, що стали за верстати,
Народ — баби в хустках на перехрест.
(Сонце і слово. — К.: Дніпро, 1978. — С. 183)

Разом з тим були й інші тлумачення, скажімо, в часи єдиноспрямованої ідеологічної заангажованості вважалося, що народ — це трудова частина суспільства. У такому тлумаченні зникала будь-яка національна ознака народу. Виходило, що і трудящий африканець і трудящий естонець належать до одного народу.

Яка ж роль етнічного у формуванні поняття «народ»? Як співвідносяться поняття «етнос» і поняття «народ», які з філологічного боку є одним словом, а саме «народ» є перекладом слова «етнос» з давньогрецької мови. Тут можливі різні співвідношення: повне співпадання понять «етнос» і «народ», входження кількох етносів в один народ, та є два різні способи і умови цього входження. Так, наприклад, американський народ складається з дуже багатьох етносів, та їх об'єднує спільна двохсотрічна історія, починаючи з часу прибуття на континент, єдина державна мова, єдина конституція, спільний суспільний устрій, але кожна етнічна спільність має право і можливість розвивати свою культуру, мати свої освітні заклади, засоби масової інформації (радіо,

телебачення, театри, газети) — але всі громадяни Америки — є американці незалежно від етнічного походження. Звичайно, все це добре, але все ж домінуючою культурою є культура, пов'язана з державною мовою.

Інший спосіб співвідношення понять «етнос» і «народ», коли тоталітарна держава проводить політику нівелювання і фактично знищення всіх культур національних меншостей, які проживають на її території, а то й цілих народів. Так, наприклад, в колишньому Радянському Союзі існувала офіційна теорія створення спільностей — «єдиного советського народа», причому тут повністю ігнорувались національні культури цілих республік, навіть тих, які за своєю територією у кілька разів більші за великі європейські держави. На цій підставі була висунена лжетеорія про злиття національних культур, про перспективність і неперспективність окремих мов. Злиття культур так чи інакше передбачає певну нівеляцію кожної з культур, а це велика втрата для світової культури, бо ж кожна з національних культур своєю неповторністю збагачує світову скарбницю культури. Те ж саме можемо сказати про національні мови, кожна з них — це набуток історичного досвіду народу, вираження його менталітету.

В умовах Радянського Союзу, мабуть не можна було ставити питання про утворення єдиної спільності «радянській народ», бо до Союзу входили цілі країни, різні за своєю історією, культурою, ну, скажімо, як можна було говорити про злиття таких культур, як вірменська і литовська, азербайджанська і естонська. Це зовсім не означає, що між різними культурами не може бути взаємозв'язків, культурного обміну, взаємозбагачувальних процесів. Але пануюча у часи тоталітаризму формула, що наша культура соціалістична за змістом і національна за формою — безграмотна і за змістом, і за формою. Виходить, що зміст чи пафос один, а форма інша. І як можна зводити національне лише до форми? А коли так, то й форма ж змістовна. Отже, кожна з культур має національний характер, бо в ній відбивається життя народу.

Злочинна національна політика колишнього режиму, яка виявилася в депортації цілих народів, зумисного «перемішування» народів, повсюдного розселення народу, який єдиний вважався державним і «старшим братом» всіх інших народів, — російсько-го народу, чим поставив і його в досить незручне становище перед іншими народами, виховав у значній кількості його імперське мислення, почуття зверхності до всіх інших народів, які фактично були на положенні колоніальних — все це виявилось буквально у фізичному винищенні творців, провідників національних

культур. Звичайно, немало постраждало світлих і талановитих умів і серед російських митців і діячів культури — така вже суть тоталітаризму — все талановите для нього взагалі несприйнятне, бо воно своєрідне, оригінальне, а тоталітарний режим по самій своїй суті вимагає стандартизації. Через те всі яскраві і духовні, змістовні звичаї, які мали велике виховне значення і здійснювали зв'язок між поколіннями, відсікались, знецінювались.

На території сучасної України, в колись благодатному краї, селилися різні народи, але саме певна етнічна спільнота, об'єднана єдиним менталітетом, історією, мовою, яка з давніх давен боролася за незалежність, за державність, стала нацією українців. Протягом століть Україна була то «під Литвою», то «під Польщею», то «під Австрією», то «під Угорщиною», і лише у 1991 році Україна стала незалежною, суверенною державою, на території якої живуть інші народні меншини, які лише після оголошення України суверенною державою, одержали не лише проголошені права, але й реальну можливість розвивати свою культуру, повернутись на українську землю, яка стала їм рідною. Повертаються колись депортовані татари в Крим. Одержало свої школи, пресу єврейське товариство. Держава фінансує не лише повернення татар, але й повернення німців, що до війни жили на Україні і проявили себе як добрі господарі. Треба й нам повертатись до самих себе. Народ, який вижив в умовах жорстокого державного геноциду і створив свою державу, повинен відродитись у всій повноті своєї духовності і талановитості. І починати це треба з джерел, бо про народ, як сказав Б. Хмельницький у творі Ліни Костенко «Маруся Чурай», «про наші битви на папері голо...».

«На папері голо», а пам'ять народна зафіксувала все, що чи то боляче, чи радісно перейшло через неї. Зафіксувала в серці і видила в музичному мотиві, викарбувала словом історію народу, його буття і настрої в пісні. Наш народ доброзичливий, не агресивний. Він ніколи нікого не завойовував, не прагнув захоплювати чужі землі, але, коли на нього нападали, то міг боронити себе, умів, як кажуть у народі, «дати здачі». На жаль оборонятись доводилося часто і це відбилось в історичних та соціально-побутових піснях. Гоголь писав про українські пісні так: «Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця... Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче вдихнути дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремого

кожного частково тоді він буде задоволений цілком: історія народу розкриється перед ним у ясній величі»¹.

Саме так, у пісні — все життя народу. Чи то ми хочемо дізнатися, як народ терпів турецько-татарські набіги і неволю, уваяти собі, як «татари полон ділять», «як село запалили і багатство розграбили, стару неньку зарубали, а миленьку в полон взяли», чи то про те, як навіть і жінки брали в руки зброю, щоб захиститись, щоб боронити рідний край, чи про те, як жінці, розігнувши потомлені спини з гори побачили, як долина зацвіла червоними шликами запорожців — героїчних оборонців рідної землі — про все те є у пісні. Вони — справжній історичний літопис отчого краю. А пісенний літопис відрізняється від писаного тим, що в ньому не лише факти, а й оцінка цих фактів серцем народу, яке зафіксувало в собі в усій глибині страждань і радощів з позицій високої народної моралі історичної пісні. Серед них ми знайдемо пісні про взяття Азова і про Богдана Хмельницького, про Максима Залізняка та Кривоноса, про Івана Сірка і Данила Нечая, про Івана Гонту і про Олександра Довбуша, про Устима Кармалюка і Лук'яна Кобилицю. Слава України, її героїчного народу живе і ніколи «не вмере, не поляже» в народних думках — унікальному епосі народної творчості. Чуємо в думках і плач невольника, і лебедину пісню бандуриста, і благання наймолодшого брата, звернене до старших братів при втечі трьох братів із города Азова, з турецької неволі, дізнаємося про Марусю Богуславку, Самійла Кішку, про козака-нетягу Ганджу Андибера та інше.

Часом в історичних піснях та думках, основними героями яких є реальні романтичні постаті, не називаються їх імена, а лише їх соціальне та родинне становище (гетьман, козак, брат, мати і т. д.). Щодо героїв дум та історичних пісень може виникнути питання: як так образи їх реальні і романтичні? Саме так: вони мають всі риси, які мають романтичні герої, незвичайні характеристики діють в незвичайних обставинах, їх велич і піднесеність ґрунтується на непереможній стихії благородного почуття, а не на розсудковості, як це було в літературі класицизму, та і всі їх вчинки обумовлені конкретно історичною дійсністю. От і виходить таке диво величі людського духу як романтичний герой на реальному ґрунті. Чи не та це специфічна риса українського народного романтизму, яка збагачує слов'янський романтизм і романтизм європейський взагалі. Чи не є це специфічною рисою романтизму поневолених народів, яким був довгі роки українсь-

¹ Гоголь М. Про малоросійські пісні // Твори. — В 3-х томах. — Т. 3. — К.: Держлітвидав України, 1952. — С. 393.

кий народ. Це, звичайно, тема окремої розмови, але вона виникає саме на матеріалі української усної народнопоетичної творчості.

У соціально-побутових піснях українського народу відбилися життя різних верств в Україні, їх настрої, думи і прагнення. В українських піснях постає і чумацьке життя, яке було, можливо, трохи вільніше, ніж кріпацьке («на панщину не ходити, подушного не платити»), і не лише те, що чумакові було «лучче жити», а й те, що дома не було «ані солі дробинки, ані хліба окришинки». Це гнало чумаків з дому шукати своєї «хвортуни», яку вони просили бути милостивою до них. Пісні про кріпацьке життя, можливо були єдиною відродою кріпака. Вони вражають своєю ширістю та реалістичністю зображення підневільного життя, припинення людини та поступовим наростанням обурення, бунту проти панської сваволі. Прокляття панам звучить не лише в козацьких, кріпацьких та чумацьких, але й у бурлацьких та рекрутських піснях, особливо в бурлацьких: «Та нема гірш нікому, як бурлаці молодому, що бурлак робить—заробляє, аж піт очі заливає, а хазяїн його лає, а хазяйка дорікає». У народних піснях відбилися й те, як відміна кріпацтва не зробила народ щасливим, замість панів стали господарями життя, визискувачами хазяї.

Як бачимо, в народних піснях відбилися всі екстремальні ситуації, в які потрапляв народ, і які доводилося йому долати. І він долав їх. Що ж в тих умовах давало йому силу залишатися самим собою? Ми б сказали — той спосіб життя, який обрав народ, те своє місце на землі, яке він визначив для себе, а місце це прекрасне: робити на землі, годувати людей хлібом і всім добром, яке дає земля. Цей вибір зумовив і чесну, гуманну мораль його, сформував національну ментальність, яка виявилась знову ж таки в його піснях. То ж звернімося до того пісенного слова народу, де найбільше виявилось обличчя народу, його господарська мудрість, як народу, схильного до мирного, а не войовничого життя, народу, який завжди захищав свою землю, а не нападав на чужі.

Навчальний посібник «Поетичне народознавство» Стрюк Л. Б. і Ялового Ф. З. якраз і присвячений саме відображенню народно-го способу життя, матеріальної та духовної культури українського народу в ліричних піснях. Порівняно з іншими народнопоетичними жанрами ліричні пісні виявили найбільшу життєздатність, бо виражали духовний стан людини, особисті переживання, тому й зазнали найменше кон'юнктурного впливу. Не співають зараз пісень строкарських та бурлацьких, чумацьких та кріпацьких, заробітчанських та наймитських, а лірична пісня і зараз звучить хвилюючи душу, як звучала сто і триста років тому. В ній — поліфонія народного життя, в ній через життя серця знайшов відб-

раження весь реальний і уявний світ українця, своєрідність світобачення і образної свідомості українського народу, його морально-етичні закони. Висвітленню цих питань і присвячений даний посібник, автори якого розглядають ліричні пісні як цінне народознавче джерело.

К. П. ФРОЛОВА,
доктор філологічних наук.

ВСТУП

В усі часи пісня на Україні — органічна частина людського життя, невичерпне джерело наснаги. Оцінка української народної пісні багатьма вітчизняними і зарубіжними діячами науки, культури однозначна: це довершене творіння генія народу, диво з див світу. Відомо, що в пісні вилася вся минула доля, весь справжній характер України. Народна пісня і мова — це духовне обличчя нації. О. Потебня твердив, що саме з мови і пісні розвинулися першоелементи духовної культури¹. Це саме ті крила кожного народу, розмах яких і визначає здатність піднятися до висот уселюдських ідеалів, бо саме вони визначають самобутність нації. Ромен Ролан радив: «Якщо хочете вивчити індивідуальну особливість якогось народу, зрозуміти, що в ньому ховається таємне, то найкращий спосіб — це вивчити його народні пісні»².

Народна пісня є невід'ємною частиною історії соціального життя кожного народу. У пісні найповніше розкривається історична сутність народу, його характер і безсмертний творчий геній. Леся Українка говорила, що «коли де можна побачити вдачу народу, то се скоріше в народних піснях»³. Для кожного народу пісня була й лишається великим коштовним здобутком духовної діяльності багатьох поколінь. Пісенна поезія принесла до всесвітнього мистецтва самобутність ліричного настрою, художні образи, філософські судження, поетичні форми, ритмічні засоби і багатство мелодій.

Сьогодні не можна вважати себе освіченою людиною, не досягнувши значення найбільшого скарбу, створеного народом впродовж тисячоліть, — його усної історії, філософії, його надій і сподівань, виспіваних, вистражданих всіма поколіннями.

Останнім часом усе наполегливіше звучать голоси на захист ідеї про необхідність гуманізації суспільства, а це, безперечно, спрямовує погляди мільйонів людей до своєї історії, словесності, культури. Відродження набутків минулого відчувається у зроста-

¹ Детальніше див.: Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.

² Цитуємо за: Воронич Г. В., Железняк М. Г. Пісня завжди буде поміж нас // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 8. — С. 14.

³ З листа Лесі Українки до М. П. Драгоманова 21 грудня 1891 р. // Українка Л. Твори в 5-ти т. — Т. 5. — К., 1956. — С. 73.

ючому захопленні народною медициною, вивченні традиційних форм побуту, способів землеробства, а також виготовлення одягу і навіть вживання їжі. У світі йде могутня хвиля повернення до природи. Настав час повернутися до замулених криниць народної духовності. Останнім часом вивчення народної постичної творчості, основ етнографії набуває великої ваги. Проблема народознавства починає все більше й більше цікавити суспільство, бо йдеться про виховання юної зміни, про моральне здоров'я майбутніх поколінь. У школах починають читатися факультативи з українського фольклору, етнографії та народознавства. В ряді шкіл України створено Малі академії Народних мистецтв, які прилучають учнів до духовних надбань предків. Серед них — Гнідинська і Броварські № 3 і № 7 на Київщині, Стецівська на Звенигородщині, Русівська, Підвисоцька, Зібранівська, Краснолівська на Івано-Франківщині, Крупівська, Сварицевичівська на Ровенщині. Свої мистецькі здобутки вони продемонстрували на Республіканській установчій конференції Малих академій¹.

Свого часу академік В. І. Вернадський, перший президент Академії наук УРСР, настійно радив увести соціальні дисципліни з українознавства у вищій школі та відповідних предметів у середній; відомий український композитор К. Г. Стеценко переконливо доводив працівникам освіти, що красу як вічну правду життя для розвитку в дітях художнього почуття ми повинні черпати у великій скарбниці української народної творчості.

Нині настали сприятливі умови для подолання тенденції духовного занепаду нашого суспільства, відродження та розвитку національної культури. У «Декларації про державний суверенітет України», прийнятій Верховною Радою України 16 липня 1990 року, зазначається, що «державна забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя»².

¹ Детальніше про роботу академії див.: Складаний І. П. Наша школа, доброті коліско... (Будні і свята Малої академії народних мистецтв ім. П. П. Чубинського // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 6. — С. 40—52.

Поліщук В. Т. Нелегко це — жити в неспокої // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 1. — С. 27—28.

Білозерська Л. М. Думці не заснути, любові не згаснути / З досвіду роботи Малої академії народних мистецтв // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 1. — С. 29—34.

² Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. — К., 1991. — С. 7.

У розв'язанні цієї проблеми вирішальна роль належить національній загальноосвітній школі, що формується на базі функціонуючих освітніх установ. Саме в умовах демократизації та гуманізації загальноосвітньої школи зародилась і визріла ідея широкого використання в навчально-виховному процесі духовних і культурних цінностей українського народу, передусім національного народознавства.

Проблема використання народознавства в навчально-виховному процесі національної школи привернула до себе увагу численних педагогів-науковців, методистів, учителів. Ця ж проблема викликала у нас дослідницький інтерес і лягла в основу даного посібника, що на нашу думку, зможе озброїти вчителів-словесників та студентів-філологів необхідним матеріалом для проведення уроків з народознавства. Вони повинні стати своєрідним бальзамом, «який сьогодні так необхідно прикладати до ран духовних». Уроки народознавства відкривають перед дітьми дивовижний світ, дивовижний своєю красою і духовною насиченістю, світ народної пісні, казки, легенди, незглибимий світ почувань і дум наших далеких пращурів, допомагають встановити своєрідний діалог з ними...

Такі уроки з давніми і сучасними традиціями, обрядами, звичаями нашого народу, навчають збирати і шанувати перлини усної народної творчості. А головне — вони збагачують душу і серце високими думками і глибокими почуттями вірності батьківській хаті, маминій пісні, рідній землі, Батьківщині. Ці думки прозвучали і у пристрасному зверненні Олеса Гончара з трибуни XI з'їзду письменників України: «Важливо сьогодні з усією пристрасністю будити в людях саме оцю потребу — оберігати життя у всіх його виявах, в природній мудрості й гармонійності. Берегти свою одвічну колиску і мир на землі, ...берегти моральний уклад і великих і найменших народів..., мову кожного народу, кожний виписок духовності, кожне зернятко вселюдського досвіду».

Народознавство є ефективним педагогічним засобом усебічного розвитку особистості та засвоєння нею культурної спадщини українського народу. В основу шкільного (поки що факультативного курсу) народознавства покладені методологічна, культурологічна та соціологічна концепції, що ґрунтуються на таких положеннях: культура українського народу склалася історично і має самобутні національні особливості, водночас є частиною європейської та світової культури; вона включає в себе систему ма-

¹ Складаний І. П. Наша школа, доброти колисько... // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 6. — С. 49.

теріальних і духовних цінностей, обрядів, звичаїв і традицій, які мають середовище побутування; народознавство покликане сприяти пробудженню, піднесенню національної свідомості і культурного генофонду України серед усіх слов'янських і неслов'янських народів.

Останнім часом з'явилось немало книг нових і перевиданих, які покликані стати на допомогу вчителю-словеснику у викладанні курсу «Народознавство». Це такі книги: Булашев Г. Український народ. — К.: Довіра, 1992; Воролай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1991; Грушевський М. Як жив український народ. — К.: Веселка, 1992; Кондратюк А. І. З вишневого саду: Науково-художні оповідання. — К.: Молодь, 1991; Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990; Китців Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «руської трійці». — К.: Наукова думка, 1990; Культура і побут населення України: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1991; Огієнко І. Українська культура. Репрентне відтворення видання 1918 року. — К.: Абрис, 1991; ряд книг Василя Скуратівського та багато інших. Але в них автори намагаються обійти визначення поняття народознавство, довідкова література дає тлумачення цього поняття дуже поверхово, методичні посібники та програми з народознавства теж не дають йому чіткого визначення, що створює певні труднощі перед вчителем-словесником у поясненні цього терміна учням. Тому, перш за все, нам хотілося б визначити що ж таке народознавство? На нашу думку, **народознавство** — це наука про сукупність усіх знань про народ, його побут, звичаї, промисли, особливості світосприймання, мораль, етику, педагогіку, естетику, мистецтво, ідеологію, політику, взаємостосунки з іншими народами та багато іншого, що дають вичерпні уявлення про народ як етнічну одиницю.

«Поетичне народознавство» — це лише сторінка загального народознавства. У своїй роботі ми прагнули показати пізнавально-інформативні можливості народної поезії, переважно ліричної, як цінного джерела народознавства, бо вона в цьому ракурсі детально не розглядалась. В своїй роботі ми свідомо не торкнулись суспільно-історичних аспектів ліро-епічної поезії українського народу, бо в цьому плані вже є ґрунтовні дослідження, зокрема Б. Кирдана. Нас більше цікавили не епохальні, а буденні явища людського життя і їх відображення у пісенному фольклорі, бо саме вони визначають національну самобутність українського народу, відтворюють закономірності народного буття, окреслюють

національний характер українця, особливості його світобачення і світосприйняття. Вивчаючи народну словесність, досліджуючи пісенну творчість українського народу, Ф. М. Колесса зазначив: «Поетичні твори, заковані в віршеву форму, визначаються великою консервативністю; вони врастають сильніше в місцевий ґрунт та найдовше зберігаються архаїчні (старовинні) ознаки у змістї й вислові»¹. Ми дотримуємось цієї ж думки, тому і обрали пісенну творчість українського народу як предмет дослідження у народознавчому плані.

Жоден із фольклорних жанрів не може порівнятися з піснюю широтою охоплення життєвих явищ, відображення народного світосприймання, народної моралі, педагогіки, етики та естетики. Тому не випадково М. Добролюбов захоплено відзначав, що у народній поезії вилилась уся доля, «весь справжній характер України... Все коло життєвих насущних інтересів охоплюється в пісні, зливається з нею, і без неї саме життя стає неможливим»².

У всіх слов'янських мовах збереглося слово «пісня» на означення «співучого» жанру, а це значить, що воно виникло ще у ранню епоху слов'янської єдності. Пісня тоді була тісно пов'язана як з трудовою діяльністю людей, так і з їх віруваннями та обрядами. Й. Бодянський не випадково називав пісню «щоденником малоросіянина, до якого він заносить усе, що думає, почуває, робить...»³.

Георгій Булашев у своїй книзі «Український народ» писав: «Жоден народ не пам'ятає початку своїм казкам і пісням. Так споконвіку ведеться, що переповідаються вони усно з роду в рід, з покоління в покоління, як священний заповіт старовини. Пісня завжди співається не для самої лиш розваги, а й для того, щоб її, як переказ, молоде покоління перейняло й завчило, а потім переказало своїм нащадкам, — співається ...старим людям на слухання, а молодим — для пам'яті...»⁴.

Наш сучасник Олександр Правдюк влучно зазначив: «Народна пісня — це образна пам'ять про значні події в життї народу. Причому, не лише в історичному, громадському, політичному, а

¹ Ф. Колесса. Українська усна словесність. — Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій. Альбертський Університет, 1983. — С. 19.

² М. О. Добролюбов. Кобзар Тараса Шевченка. // Український фольклор. Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. — С. 197.

³ Український фольклор. Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. — С. 241.

⁴ Булашев Георгій. Український народ. — К.: Довіра, 1992. — С. 25—26.

й особистому»¹. Отже, про народ судять, виходячи з його пісенної спадщини — основи духовної культури нації. Для кожного народу пісня була й лишається великим коштовним здобутком духовної діяльності багатьох поколінь. Рівень пісенної культури нерідко є вірним і яскравим показником загального духовного розвитку народу.

---

¹ Олександр Правдюк. Пісенний літопис народу // Розцвітай, наш край. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 5.

ПОГЛЯД НА НАРОДОЗНАВСТВО В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Народознавство бере свій початок ще з перших писемних пам'яток — літописів.

Поява відомостей про культуру і побут саме українського народу відноситься до XV ст., коли українці сформувалися в окремий етнос. Звідти в історії української етнографії можна простежити три періоди, у кожному з яких виділяються певні етапи етнографічних досліджень.

Перший період, що тривав з XV ст. до 60-х років XIX ст., був періодом нагромадження етнографічних матеріалів про українців і становлення української етнографії як науки. **Перший його етап продовжувався до середини XVII ст.**, включаючи приєднання України до Росії у 1654 р. Саме на ці часи припадає поява перших прямих відомостей про українців як окремих народ з певними рисами характеру, самоназвою й культурно-побутовими особливостями, хоч нагромадження таких знань мало ще випадковий характер.

Значний інтерес до культури й побуту різних верств українського суспільства, особливо козацтва, виявили на першому етапі іноземці, яким вдалося в ті часи побувати на Україні, — А. Контаріні, С. Герберштейн, П. Алеппський, П. Шевальє та ряд інших, що залишили у своїх описах унікальні відомості про український народ.

Зокрема, Павло Алеппський відзначав його освіченість, музичність, любов до природи. «По всій землі козаків, — писав він, — ми помітили прекрасну рису, яка викликала наші здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх дружин і дочок уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи». У своїй праці «Опис України» француз Г. Левассер де Боплан докладно описував архітектуру міст і сіл України, одяг та їжу її населення, звичаї та обряди, вірування тощо.

В українському літописанні XV — середини XII століть продовжувались етнографічні традиції Давньої Русі. Так, у Короткому Київському літописі йшлося про початок Русі, розселення старослов'янських племен. Окремий розділ, присвячений козакам, описи вірувань, звичаїв та обрядів українців містилися в Гусятинському літописі.

Багато етнографічних відомостей є у творах полемічної української літератури кінця XVI — першої половини XVII ст., особливо написаних Іваном Вишенським.

Етнічна самосвідомість, розуміння своєрідності кожного народу були характерними для широких мас українців, що знайшло, зокрема, відбиття у народній думі про козака Голоту.

Наступний етап першого періоду історії української етнографії охоплює другу половину XVII і продовжується до останньої чверті наступного століття. На цьому етапі з'являються перші етнографічні ідеї, цілеспрямованість у збиранні матеріалів з культури та побуту і як наслідок — твори багаті на етнографічні відомості. У віршах Кліментія Зінов'єва змальовувався ряд ремесел і промислів українців.

У першій половині XVIII ст. на Україні з'являється низка літописів, щоденників, хронік, історико-публіцистичних творів, у яких було чимало й етнографічних відомостей. Так, літопис Г. Граб'янки відкривається розділом «О начале проименования казаков і откуду нареченни, от коего племени и рода», де автор робить спробу з'ясувати походження українського козацтва, розповідає про життя козаків, житло, зброю, їжу тощо.

Третій етап першого періоду історії української етнографії обіймає час із кінця XVIII до 60-х років XIX ст. Це був етап безпосереднього становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни.

Важливими центрами розвитку україністики, в тому числі й етнографії, стають у кінці XVIII ст. Петербург і Москва, у 1777 році у Петербурзі було надруковано першу тематичну працю з української етнографії — «Описание свадебных украинских простонародных обрядов» уроженця м. Кролевеця на Чернігівщині Г. Каменовського, що служив тоді прапорщиком у війську. У 1798 р. у Москві вийшла книжка полтавчанина Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителейх и произведениях». У 1799 р. уродженець м. Глухова Ф. Туманський розробив програму, за якою тодішні ентузіасти робили місцеві описи.

Відомості з різних галузей культури українського народу в тому числі запорізького козацтва, містилися в працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували по Україні.

Питань про походження українського народу, регіональні особливості його житла, одягу, їжі, засобів пересування, ремесел, звичаїв та обрядів торкалася праця О. Шафонського «Черниговское наместничества, топографическое описание» (автор з містечка Сосниця на Чернігівщині). Зокрема, Шафонський подав 26 ори-

гінальних малюнків одягу різних верств тодішнього українського суспільства.

Багатим на етнографічні відомості був твір О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще». Різнобічний опис українців супроводжувався у ньому 27 малюнками одягу; автор зокрема вказував на особливу вдачу українців, перелічував народні музичні інструменти, порушував питання про назву українців «черкасами» тощо.

Значний вплив на розвиток тогочасного українознавства справили просвітителі-демократи, особливо Г. С. Сковорода.

У перших десятиліттях ХІХ ст. на Україні сформувався ряд місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних центрів — Полтава, Одеса, Ніжин, Харків.

У кінці 20-х — 30-х років ХІХ ст. у Харківському університеті, який було відкрито у 1805 році, сформувався очолюваний І. І. Срезневським гурток «любителів української народності» (Л. І. Боровиковський, А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров, К. М. Сементовський, В. В. Пассек та ін.), який займався записами народних пісень, звичаїв, обрядів. Ряд статей з культури й побуту українців опублікували В. В. Пассек, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, М. І. Костомаров.

Низка етнографічних описів конкретних поселень України вміщувалась у газеті «Губернские ведомости», видання якої почалося з кінця 30-х років у губернських містах України.

З 40-х років провідним центром української етнографії стає Київ з його університетом (відкритий 1834 р.).

Чималий внесок у розвиток різних галузей науки, в тому числі української етнографії, зробив М. О. Максимович — перший ректор Київського університету, який написав цікаву працю «Дни и месяцы украинского селянина», планував етнографічні експедиції, видав ряд збірок народних пісень.

Великий інтерес до етнічної історії українського народу виявили кирило-мефодіївці.

У 40-х роках ХІХ ст. в українській науці виникли два ідейні напрями: ліберально-буржуазний (П. О. Куліш, М. І. Костомаров, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, М. А. Маркович та ін.) і революційно-демократичний. Основоположником останнього був Т. Г. Шевченко, який у 1845 році переїхав до Києва. Працюючи в університеті, він здійснив ряд експедиційних подорожей по Україні, зібравши оригінальний матеріал про матеріальну і духовну культуру селянства.

У 1851 р. при Київському університеті була заснована Комісія для опису губернії Київського учбового округу, до складу

якої згодом увійшло й відділення етнографії. Комісія здійснила ряд експедицій, видала «Програму для етнографического описания губерний Киевского учебного округа», опублікувала низку праць своїх членів. У складеному вченим секретарем Комісії Д. П. Журавським «Статистическом описании Киевской губернии» містився етнографічний розділ «О домашнем быте сельских классов». М. А. Марковичем була написана книга «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян».

60-ті роки XIX ст., на які припадає початок першого етапу другого періоду розвитку української етнографії, позначились важливою науковою подією — проведенням етнографічно-статистичної експедиції «в Західноруський край», тобто на значну частину території України. Керував експедицією видатний український вчений-народознавець П. П. Чубинський. Науковими результатами експедиції, що тривала понад 2 роки й до якої були залучені десятки місцевих дослідників, були сім томів матеріалів про звичаї й обряди, народну творчість, звичаєве право, вірування, матеріальну культуру українців.

Чимало статей про культуру й побут українського народу було опубліковано в журналі «Основа», що видавався протягом 1861—1862 рр. у Петербурзі.

1873 р. у Києві розпочав свою діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який за три роки існування (закритий царським указом 1876 р.) провів значну роботу по вивченню українського народу. Зокрема, він опублікував ряд етнографічних програм, здійснив одноденний перепис населення Києва, встановивши його національний склад, видав два томи наукових записок, книгу О. П. Косач «Український народний орнамент», ряд збірок, пам'яток народної творчості. Фактичним керівником відділу був П. П. Чубинський. У діяльності відділу брали участь відомі представники ліберально-буржуазної та демократичної інтелігенції — Панас Мирний, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Юрій Федькович, Іван Манжура, Олександр Потебня та ін. Із відділом пов'язаний початок наукової роботи видатного українського етнографа Ф. К. Вовка (Волкова).

Київ був важливим видавничим осередком країни. У 1882 р. тут почалося друкування щомісячного журналу «Киевская старина», у якому вміщувалось багато матеріалів з різних галузей матеріальної й духовної культури українського народу. З'явилися й окремі праці з української етнографії. У 1893 і 1897 роках вийшли перший і другий випуск «Современной малорусской этно-

графині» М. Ф. Сумцова, що продовжував розпочату російським вченим О. М. Аппінім розробку цих проблем.

У другій половині XIX ст., як і раніше, вів етнографічні дослідження Харківський університет, де 1877 р. було засновано Історико-філологічне товариство. Харківська група етнографів — П. С. Єфименко, М. Ф. Сумцов, В. В. Іванов, А. В. Іванов, Д. І. Багалій та інші — видала ряд змістовних праць про побут українського народу, зокрема «Культурные переживания» М. Ф. Сумцова (К., 1889), «Кустарні, відхожі та деякі сільські промисли в Сумському повіті» (Х., 1882) та «Рудні на Сіверщині» (К., 1888) П. С. Єфименка.

Праці з культури й побуту українців Полтавщини написав у цей час В. І. Василенко («Кустарні промисли сільського населення Полтавської губернії». — Полтава, 1887); Карпат і Закарпаття — Я. Ф. Головацький («О народной одежде и украинстве русинов». — СПб. 1877); Чернігівщини — Ю. Д. Талько-Гринцевич («Народное акушерство в Южной Руси». — Чернігів, 1889); Волині — О. Братчиков («Матеріали для дослідження Волинської губернії в статистичному, етнографічному і сільськогосподарському відношеннях». — Житомир, 1868) тощо.

Велика увага вивченню культури й побуту українців приділялася музеями, що виникають у цей час на Україні: Харківським міським художньо-промисловим і етнографічним музеєм, музеєм В. В. Терновського у Чернігові, Київським промислово-мистецьким музеєм і особливо Катеринославським музеєм ім. О. Поля, який згодом очолив видатний український народознавець Д. І. Яворницький. Саме ним був створений перший на Україні музей просто неба: типова селянська садиба Нижньої Наддніпрянщини.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії розпочинається другий етап другого її періоду. У зв'язку з репресіями царизму щодо української мови й культури етнографічна робота в Києві дещо загальмувалася. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів, де велику роботу розгорнуло Львівське наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, при якому 1898 р. була створена Етнографічна комісія. У Львові вперше організуються спеціальні друковані органи — «Етнографічний вісник» (1895) та «Матеріали до українсько-руської етнології» (1899).

На початку XX ст. у галузі українського народознавства плідно працювали Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Д. І. Яворницький, О. Н. Малинка, О. М. Лазаревський, В. П. Милорадович, М. Ф. Біляшівський, Б. Д. Грінченко та ін.

Особливого розвитку набула в цей час етнографічна і антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав багато праць з різ-

них галузей матеріальної й духовної культури, громадського й сімейного побуту українців і серед них — перший узагальнюючий нарис «Етнографічні особливості українського народу». Вчений світового рівня, Ф. К. Вовк був професором Сорбонни, Санкт-Петербурзького і Київського університетів. За далеко не повними даними, його науковий доробок становив 455 друківаних праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, археології, мистецтвознавства, фольклористики.

Після 1917 року розпочався третій період історії української етнографії. 20-ті — початок 30-тих років відзначилися розширенням роботи по збиранню етнографічних матеріалів, спробами вивчення змін у культурі й побуті всіх верств українського народу, виданням етнографічних журналів. «Етнографічний вісник» (проброобраз нинішнього журналу «Народна творчість та етнографія») вважається першим періодичним журналом у країні.

Культуру та побут українського народу продовжували вивчати російські вчені (В. М. Перетц, Є. Г. Кагаров, Д. К. Зеленін, О. П. Баранніков, В. М. Жирмунський та ін.), зокрема науковці Ленінграда, де 1921 р. було створено Товариство дослідників української історії, письменства та мови, що працювало у тісному контакті з АН України.

Так успішно розпочата робота, на превеликий жаль, трагічно обірвалася. З початком сталінських репресій багато етнографів були безпідставно звинувачені у буржуазному націоналізмі й засуджені. В українській етнографії наступив етап занепаду. В 1933 р. у зв'язку з реорганізацією Академії наук України етнографічні заклади на Україні були практично ліквідовані.

У 1936 р. етнографічна робота проводилася частково Інститутом фольклору АН України (з 1939 р. працював його Львівський філіал під керівництвом Ф. М. Колесси).

Новий етап у вивченні культури та побуту українців розпочинається у повоєнні часи. Його можна вважати етапом відродження української етнографії. Поступово Україна з її академічними установами й музеями стає одним з найважливіших етнографічних регіонів СРСР. Велика заслуга в цьому належить академіку М. Т. Рильському та члену-кореспонденту АН України К. Г. Гуслисту, які своїми теоретичними працями та практичною діяльністю сприяли розгортанню етнографічних досліджень на Україні.

Значне місце у дослідженнях українських етнографів посідають питання теорії та історії етнографічної науки. Однією з найважливіших проблем, яка завжди знаходилася в центрі уваги вчених, є походження народів (етногенез). Цій проблемі присвя-

чені праці К. Г. Гуслистого «Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа» (К., 1967), «До питання про утворення української нації» (К., 1967). З нею тісно пов'язана проблема етнічної історії народів — від початку їхнього формування до всієї багатогранності сучасних етнічних процесів і культурно-побутових зв'язків — яка теж вирішувалась українськими вченими. Значний внесок зроблено в дослідження історії української етнографії. Певна увага приділяється зарубіжним працям з культури українського народу.

В останні десятиліття українськими етнографами підготовлено ряд монографій з різних галузей культури та побуту населення України, особливостей його господарської діяльності, матеріальної та духовної культури, сімейного та громадського побуту.

Дальший розвиток української етнографії сприяв створенню фундаментальних праць. Слідом за виданим 1964 р. узагальнюючим твором «Українцы» вийшов друком ряд колективних монографій, присвячених окремим історико-етнографічним районам України або актуальним етнографічним проблемам: «Батьківщина»: історико-етнографічне дослідження» (К., 1983), «Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність» (К., 1986), «Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження» (К., 1987). Такі праці, як «Карпатский сборник» (М., 1976), «Культурно-бытовые процессы на юге Украины» (М., 1979), «Древнее жилище народов Восточной Европы» (М., 1975), «Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья» (Минск, 1986), «Полесье. Материальная культура» (К., 1988), «Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма» (К., 1987).

Значна увага приділяється використанню прогресивних традицій, впровадженню нових свят і звичаїв у побут трудящих.

Пожвавилася етнографічна діяльність вузів республіки. У ряді університетів, зокрема Київському, Львівському, Чернівському, введено спецкурси з культури та побуту населення України, почали діяти учбово-методичні лабораторії етнографії та фольклористики, підготовлені нові курси лекцій. З 1989/90 навчального року в середніх школах впроваджено курс з етнографії та фольклористики¹.

Важливою складовою народознавства є наука про народну творчість — фольклористика. Не дивлячись на поважний вік, що обіймає понад два століття, вона все ще перебуває у пошуку оп-

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф., Наулко В. І. Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи // Культура і побут населення України: Навчальний посібник для вузів. — К.: Либідь, 1991. — С. 37—48.

тимального наукового трактування багатьох питань, пов'язаних із становленням та еволюцією предмета, і його взаємин з історією, літературою, етнографією тощо.

Усна народна творчість протягом тисячоліть була чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народу, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали народу, а й його історія, філософія, психологія, дидактика — тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, неписані закони фіксувалися в усній формі, запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і за потреби відтворювалися у незмінному вигляді.

Людина завжди прагнула до створення оптимальної системи передечі досвіду — життєвого та естетичного — від старшого покоління до молодшого. Такою системою стала усна творчість, у якій втілювалися історія «роду-племені», знання людини про себе і навколишнє середовище — і все це не лише у формі констатації, а в узагальнюючих художніх образах, що виступали як згустки громадської думки, як її символи. Потреба фіксувати життєві спостереження у пам'яті спонукала до створення певних стереотипів мовлення, досконалих художніх форм, фольклорних жанрів. Дослідники одностайно сходяться в тому, що фольклор є мистецтвом пам'яті. Відомий фольклорист С. В. Мишанич зазначав, що необхідність глибокого вивчення української пісенності зумовлюється багатьма важливими причинами. Насамперед, це величезне значення народної пісні у суспільному і естетичному житті українців. Народна пісня чи не найяскравіша за усі види фольклору здатна передавати специфіку художнього мислення своїх творців і носіїв. Пісня супроводжує все свідоме життя людини — від колиски до гробової дошки. Вона й донині перебуває в стані активного побутування, отже, підтримує формування національної самосвідомості українців. І в наш час пісня залишається одним із невичерпних джерел національної культури¹.

Народна лірика своїм походженням сягає в глибину століть. Людина уважно придивляється до оточуючої природи, напружено вдивляється у себе і за допомогою мовних засобів художньої уяви та фантазії, а також, перебираючи струни свого серця, свій настрій, свої емоції, запліднені думкою, вплітала у надзвичайної краси віртуозності мелодії.

¹ Мишанич С. В. Усна народна творчість // Культура і побут населення України: Навчальний посібник для вузів. — К.: Либідь, 1991. — С. 171.

В українській народній пісні, як ні в якому іншому жанрі, відбилася історична пам'ять народу про його побут, звичаї, почуття, переживання, настрої, про все те, що він любить і ненавидить, про все те, до чого прагне людина в своєму житті. І як би комусь не хотілося, щоб підростаюче покоління не знало, хто вони і чиїх бітьків діти, як би комусь не хотілося знехтувати наші родовідні традиції, відчужити людину від природи, сприяти розплідненню моральної бездуховності й жорсткості, народні пісні українського народу — це могутня протидіюча сила, яка своїм змістом і образною формою пробуджує у людині людину.

Яке ж це диво дивне — народна пісня! І яку владну силу таїть вона в собі! Минають віки, змінюються суспільні устрої, потрясають світ нищивні війни і голодомори, на зміну одним поколінням приходять інші — і у кожного свої смаки, свої уподобання. А народна пісня залишається, через усі злигодні й поневіряння проносить вона свій первісний чар, свою нев'яучу молодість.

І все так же у Царграді на риночку регоче над своїми ворогами Байда молодецький, і все попереду Дорошенко веде своє військо, військо запорізьке хорошенько, і за славним Морозенком вся Україна плаче, і щоліта — на морі хвиля, при долині роса, стороною дощик іде, і за гаєм зелененьким бере вдова льон дрібненький, і досі ніяк не вгамується той шум, що вчинив комар, який на мусі оженився, і досі два півники молотять свій горох і танцює риба з раком, а петрушка з пастернаком...

Пісня — це голос душі народу, поетичний вияв його працелюбної і співучої вдачі, образне втілення його історії, моралі, мрій і прагнень. Вона така ж нездоланна й безсмертна, як і той народ, що її створив. Зароджувалась вона у праці і в забавах, у календарних обрядах та ритуальних діях наших далеких предків. Була вона з козаками і в звитязних походах, і в турецькому полоні, і на жалібних тризнах, ночувала при чумацьких вогнищах під високими зорями, тамувала біль розлуки і заглушала брязкіт кайданів на сибірській каторзі, долинала зовом отчого дому до емігрантів у заокеанській чужині.

Коли українська земля була розділена штучними кордонами, а підневільний народ стогнав у чужинських ярмах, пісня ставала голосом непокори, кличем до борні, світочем віри і надії, коли російські монархи і сталінські сатрапи намагалися нівелювати всіх в «єдиной, неделимой», позбавити народи їхньої самобутності, а запопадливі прислужники-яничари поспішали зректися і роду, і рідного слова, пісня берегла золоту нить пам'яті, була і букварем, і академією. Вона як мати-берегиня стояла на сторожі

тих заповідних джерел, що нині живлять наше національне відродження¹.

І сьогодні вона стає супроти брехні й розбрату, моральної розпусти і художнього несмаку, екологічних і духовних чорнобилів, обстоюючи правду, чистоту і людяність. Ніжним леготом шелестить над колискою немовляти, теплими крилами обійма закоханих, в'ється жайвором над росяними ланами, золотими сурмами вітає вона сонце у дні народних торжеств. Ми не знаємо, коли саме народжувалися наші пісенні перлини. Лише деякі, пов'язані з певними іменами та історичними подіями, можна більш-менш точно датувати. А календарні, обрядові і особливо ті, що розповідають про життя звірів, птахів, рослин, сягають, певно, своїм корінням часів Київської Русі або й ще глибше — у сиву давнину праслов'янську. Ми не знаємо імен тих давніх піснярів, хоч кожна пісня мала спочатку якогось конкретного автора слів і музики. Це вже потім кожен до чужого додавав своє ще краще. Лише з XVII—XVIII століть доходять до нас окремі імена. У сузір'ї найславетніших — легендарна Маруся Чурай, Семен Климовський, Остап Вересай, Явдоха Зуїха та багато інших наших обдарованих предків, які так і залишились безіменними.

Невтомними збирачами, дослідниками, популяризаторами народних пісень були Іван Котляревський, Юрій Федькович, Іван Франко, Леся Українка, пізніше — Павло Тичина, Максим Рильський, Михайло Стельмах, а в наш час Софія Грица, Степан Пушик, Галина Верховинець, Анатолій Авдієвський та багато інших шанувальників народного слова, народної пісні².

Звертаючись до фактів історії, В. Гнатюк у статті «Українська народна словесність в справі запису українського етнографічного матеріалу» писав: «Московський подорожний Лапшин в «Українском вестнике» (1816) хвалить українців особливо за історичні пісні й каже між іншим: «Іх пісні ніжні, виразисті й часто протяжні. Українці перевищують майже всіх жителів Росії гучністю, чистотою та приємністю голосів. Придворні хори зложені майже з самих українців... Коли генії тої країни звернуть увагу на українську мову й вироблять її, тоді українці будуть, може, конкурувати щодо слави своїх наукових творів із найкультурнішими народами Європи». Москаль А. Павловський так полюбив українські пісні, що через них став прихильником української мо-

¹ Див.: Добрянський А. Скарбниця мудрості й краси // Чи я в лузі не каліна була. — К., 1991. — С. 5—6.

² Там же. С. 6—7.

ви, вивчав її та зложив її першу граматику (1818). У передмові говорить він про се ось що: «Коротко скажу, що, живучи кілька літ на Україні, я міг доволі приспособитися до національного характеру її жителів. Я завважив у них щось приємно меланхолійне... Вони мають природну проникливість, бистрість, нахил до музики та спосібності до співу. Гостинність і простота звичаїв творять їх дійсні прикмети. В ділових справах вони справедливі, в замірах основні, люблять порядок і чистоту, працюють поволі, але докладно, до науки схильні, мабуть, від природи. Їх пісні майже всі сумні. Укрита в них мудрість, непримушене висловлювання думок і блискуча ніжність та невинність безприкладні. Що може вразити сильніше, як прислухатися, коли українці вечорами у літній порі співають свої сумні пісні!».

Німецький поет Фр. Боденштедт, що переклав збірку українських народних пісень на німецьку мову (1845), говорить: «Українська мова найзвучніша з усіх слов'янських і з великими музикальними задатками», «Ні в якій іншій землі дерево народної поезії не дало таких величезних плодів, ніде дух народу не відбився так живо й світло в піснях, як в українців. Який чулий подив суму, які чисто людські відчуття висловлюються в піснях, що козак співає на чужині! Яка ніжність разом із мужньою силою проймає його любовні пісні! Треба ще особливо вказати на такт і чистоту, що панують у тих піснях. Конче треба признати, що народ, котрий може співати такі пісні й любить їх ними, бо повинен стояти зовсім не на низькій ступені розвитку».

Московська письменниця Соханська (псевдонім Кохановська) висловилася в листі (1871) до Івана Аксакова про українські пісні так: «Від урожайних рівнин нашого благословенного півдня, від границь його зелених степів ллється українська пісня. Заслухуючися в її переливи, основну співну мелодію її голосу, дивишся, з якого закутка людської душі, з якої поетичної глибини вливаються ті звуки, які не потребують учитися від наших наук облагороднюваного почуття. Яке ж воно природно благородне в тій народній пісні! І яка в нім поетична тонкість і жіноча краса та граціозна мірність!»

Відомий московський поет гр. Олексій Толстой писав у листі про українські пісні так: «Мій брат у перших Лев Мих. Жемчужников приїхав з України та привіз звідти чарівні національні мотиви. Вони вразили моє серце. Ніякий інший народ не виявив себе в піснях так яскраво й гарно, як український. Слухаючи їх, бачиш краще давнину, ніж читаючи Гоголя»¹.

¹ Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966. — С. 44—45.

Тому ми вважаємо, що саме в народних піснях відбилися особливості вдачі й побуту українського народу. Саме тому пісня, яка супроводжувала людину від колиски до могили органічно ввібрала в себе всі нюанси народного життя, а тому має яскраво виражений, як на наш погляд, народознавчий аспект, що і є предметом нашого дослідження.

Українські народні ліричні пісні своїм корінням сягають у глибину давнини. У своїх текстах вони зафіксували й зберегли особливості розвитку різних галузей матеріальної культури українського народу, але в цьому аспекті українська народна лірика ґрунтовно ще не вивчалася ні фольклористами, ні народознавцями, тому саме такий підхід до народної пісні становить значний ступінь новизни даної роботи.

Нам вдалося систематизувати українські народні пісні, які є носіями народознавчих реалій, в них можна знайти досить вичерпну інформацію з географії України: особливості її місцевості, природи, клімату, рельєфу, водоймищ, рослинного світу та багато іншого; відомості про матеріальну культуру українців: особливості розвитку землеробства, обробітку ґрунту, знарядь праці, сільськогосподарських рослин, скотарства, бджільництва, рибальства, садівництва, мисливства, птахівництва, розвиток домашніх промислів, предмети домашнього лаштунку, способи пересування, особливості зброї, грошові одиниці та багато ін.; особливості поселення на Україні та різновиди житла, особливості його обладнання, різноманітні господарські споруди та ін. Велика увага у піснях приділяється опису народного одягу: натільного, нагрудного, верхнього, головних уборів, способи їх носіння, зачісок, взуття, прикрас, тканин і т. д. Не обійшов народ увагою в ліричних піснях і кулінарію, описані різні види страв, напоїв, ласощів та таке ін. у народних піснях знайшли відображення громадський та сімейний побут українців, звичаї та обряди, характеристики зовнішності українців, народна етика і мораль. Саме розгляду цих питань і присвячена наша робота. Основним джерелом дослідження є українські народні пісні, що ввійшли до двотомника «Українські народні пісні», виданого в Києві в 1954 році, упорядкували який наукові співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР З. Василенко та М. Гордійчук. Це найбільш повне на цей час видання пісенної творчості українського народу. Використовували також збірники «Пісні кохання» (К., 1986) та «Українські народні пісні про кохання» (К., 1992).

ВІДОБРАЖЕННЯ ГЕОГРАФІЇ І ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

«Україна — це вислід труду і праці багатьох поколінь. Природа не дала українському народові вигідних умов життя, не забезпечила йому легких успіхів і безтурботного існування. Важкими зусиллями доводилося добувати життєвий простір. Довгі сторіччя тривали змагання й боротьба, поки наші предки закріпили за собою свою землю, багато вони «утерли поту», поки опанували і скульптуризували дикі поля та зорганізували державу»¹.

Пісня була супутницею українців у боротьбі й щоденних турботах і тому зафіксувала тяжкі часи боротьби за життєвий простір з ненависними загарбниками — турками й татарами. Яскравим прикладом у цьому плані може бути пісня «Ой з-за гори чорна хмара»:

Серед ночі в Дикім полі
Рушниці ревіли,
А в Очакові туркени
Та й від страху мліли². (1, 54).

Прабатьківщина українського народу, тобто землі, на яких жили наші предки в найдавніші відомі часи, простягалася приблизно від середньої Вісли по горішній Дінець, обіймала Холмщину, Галичину, Волинь, Полісся, Київщину. За південну границю суцільно заселеної території можна прийняти лінію: Коломия, Вінниця, Черкаси, Суми. Це була лісова і лісова-лугова смуга³. Це також знайшло відображення у надзвичайно популярній пісні «Од Києва до Лубен»:

Од Києва до Лубен
Насіяла конопель.
Од Ніжина до Прилуки —
Та побила закабулки.

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990 — С. 22.

² Українські народні пісні. — В 2-х кн. — К.: Мистецтво, 1954. Кн. 1. — С. 54 / Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи у дужках том і стор.

³ Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 26.

Од Полтави до Хорола —
Черевички попорола. (2, 147).

І. П. Крип'якевич, досліджуючи історію України, зазначав: «На південь від цієї лінії, у степову смугу, людність уклінювалася тільки островами, в деяких місцях, доходячи аж до моря»¹. Про те, що біля моря були поселення українців, свідчить цілий ряд українських народних пісень «Ох і закувала сива зозуленька», «Ой у неділеньку», «Ой на морі на синьому», «Ой пошлю я чорну галку», «Ой у полі криниця безодня» та ін. Так, у останній пісні співається:

А приїхав мій миленький з поля,
А прив'язав коня до явора, (2 р.)
А сам пішов до синього моря (1, 374).

А в пісні «Кущ калини процвітає» є такі рядки:

Кущ калини процвітає
Та й звідтіль...,
Ой зозуленька, гей
Виліта.
Тай на сине море,
Ой та на сине море, гей
Погляда.

А в пісні «Ой не шуми, луже» є однозначне твердження, що Україна мала вихід до моря:

А моя могила
Край синього моря,
Де була між нами
Тихая розмова! (1, 359).

У пісні «Ой у недільку» є такі слова:

Та не знайшла ньеньки,
Що мене зродила,
Тільки знайшла сине море
Глибоке, безодне (1, 429).

Пісня «Ой пошлю я чорну галку» розповідає про тяжкі переживання ліричного персонажа, тугу його за ріднею, що живе біля моря:

Ой пошлю я чорну галку
В море риби їсти:

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 26.

— А принеси, чорна галка,
Від родини вісті (2, 69).

Слід зазначити, що море є тією реалією, яка органічно ввійшла в свідомість українського народу й активно включається в різні образні конструкції, зокрема, у паралелізм:

Ох, і як заграло-застогнало
Сине море...
Гей, ох, і буде ж тобі, дівчинонька,
Тут без мене горе! (1, 314).

Аналогічне образне утворення можна спостерігати й у пісні «Ходить орел понад морем»:

Ходить орел понад морем,
Ой ходить орел, гей, та й понад морем,
Та й заглядає пильно в воду.
...Нема зими, нема льоду.
Ой нема зими, гей, та й нема льоду,
Та й нема дівці переходу.
...Та й нема дівці переходу,
Та й на той бік через воду (1, 394).

«Заселення південних земель не мало постійного характеру, а змінювалося залежно від зовнішніх обставин: Якщо степи були свобідні від кочових орд, колонізація збільшувалася, коли ж напір степовиків ставав нагальніший, населення відступало на північ. Опанувати степову смугу і дійти до моря було — у дальших перспективах розвитку українського народу — завданням надзвичайно важливим. Чорне море — це ж природна границя України. Поки колонізація не дійшла до моря, доти територія України залишалася незакінчена, мала характер континентальний: тільки опанування морського побережжя відкривало Українці свобідний шлях до світових зв'язків. Осягнути цю ціль пошастило українському народові щойно після довгих століть змагань і боротьби»¹.

Боротьба за морський простір не могла не знайти відображення й у народних ліричних піснях, причому море, морська хвиля виступає спільницею українців, як у пісні «Гей, по синьому морю хвиля грає»:

Гей, по синьому морю хвиля грає,
Гей, турецький корабличок розбиває,
Гей, сорок тисяч війська витопляє,

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 26.

Гей, сорок тисяч війська ще й чотири,
Гей, виїздили козаченьки з України (1, 36).

Українці з давніх—давен обожнювали, олюднювали природу. У пісні «В Царіграді на базарі» дівка-бранка «спом'янула отця—неньку», «в свою землю поглянула», і хвиля ніби відчула тяжкі переживання невольнички:

Десь узялась на морі хвиля, (2)
Всі кораблики побила, (2)
Татарина затопила, (2)
Невольничку залишила, (2)
В свою землю викинула. (2) (1, 28).

І. П. Крип'якевич зазначав: «Характеристичною рисою географічного положення України було її безпосереднє місце між Центральною Європою та Азією. Як римський Янус, Україна має два лиця — одно звернено до Заходу, друге — до Сходу. З західних країн вели до нас карпатські переходи, шляхи на сухих вододілах і балтицькі ріки. Комунікація з Заходом не зустрічала ніяких перепон, і Україна була зв'язана дуже близько з Західною Європою — і господарськими справами і культурою. Ці тісні зв'язки з Заходом також відрізняли Україну від інших країн Східної Європи»¹.

Але не завжди стосунки з народами і країнами Східної та Західної Європи були дружніми, бо вони нерідко посягали на територію України, на свободу українського народу. Найяскравіше це виразилося у таких народних піснях: «Гей, був в Січі старий козак»:

Ой не схотів же той Сава
Козакам служити —
Відклонився до ляшеньків в Польщу
Паном жити.

У пісні «Ворскла річка» оспівана боротьба проти шведів:

Козаченьки
З москалями
Потішались над
Врагами,
Добре бившись за Полтаву
Всій Росії в вічну славу (1, 56).

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 22.

Але особливо часто згадується боротьба українців проти польських магнатів, як у пісні «Зібралися всі бурлаки»:

А ти, графе, ти Потоцький,
Розпроклятий сину,
Занапастив свою Польщу,
Та взяв Україну!

Дуже багато пісень про визвольну війну 1648—1654 рр. Чимало пісень про коліївщину, ось одна з них:

Максим, козак Залізняк,
Козак з Запорожжя,
Як виїхав на Вкраїну,
Як повная рожа,
Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань
У їдній годині (1, 62).

(«Максим, козак Залізняк»).

Щедро оспівана в народнопісенній творчості і сама Україна. І цей образ у піснях персоніфікований, він уособлював у собі прагнення, страждання, надії усього українського народу. Яскравим прикладом у цьому плані може бути пісня «Зажурилась Україна»:

Зажурилась Україна,
Що нігде прожити.
Гей, витоптала орда кіньми
Маленькі діти!
Ох маленьких витоптала,
Великих забрала,
Назад руки постягала,
Під хана погнала (1, 27).

Або ще пісня «Ой Морозе, Морозенку»:

Ой Морозе, Морозенку,
Ой да ти славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче! (1, 49).

Образ України в піснях звеличувався, обожнювався народом, що їх творив, співав, передавав з уст в уста. Це такі пісні, як

«Ой не знав козак» (1, 32), «Ой там за Дунаєм» (1, 253), та інші. Зокрема, у першій співається:

Гей, нехай стану, гляну-подивлюся
Я на мою Україну!
А з тої могили видно всі країни,
Сиз орел літає,
Гей, стоїть військо славне запорізьке
Та, як мак, процвітає! (1, 32).

Україна в народних піснях — це образ рідної землі, Батьківщини. І щоб підкреслити любов до своєї праматері українці часто єднали образ України з іншими українськими образами-символами: «садом зеленим», бо Україна і справді була як квітучий сад. Для прикладу можна взяти слова з пісні «Прощай, слава»:

Прощай слава, город рідненький,
Прощай, Україно!
Прощай, мій сад зелененький,
Прощавай, дівчино! (1, 99).

У ряді інших пісень — це образ калини, що стала символом України. Так, наприклад, у пісні «Гей, у лузі червона калина», є такі рядки:

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей похилилася,
Чогось наша славна Україна,
Гей, гей зажурилася... (1, 205).

Крім того, у деяких піснях образ-символ калини подається як символ лицарської слави, слави козацької. Калину часто садовили на могилах тих, хто віддав своє життя за рідну Україну. Ось як співається в пісні «Ой з-за лісу із-за темного»:

Та посадили миле браття
Червону калину,
Щоб дійшла лицарська слава
На всю Україну (1, 51).

Існує ще цілий ряд пісень, таких, як «За нашою слободою» (1, 38), «Гей, по синьому морю хвиля грає» (1, 36), «Ой у полі нивка» (1, 260), «Козак коня напував» (1, 35), та багато інших українських пісень, де так чи інакше народ згадує Україну.

Крім України, в народнопісенній спадщині українців згадуються й інші території, регіони. Зокрема, Польща («Зібралися всі бурлаки» (1, 71), Молдова («Гуляв чумак на риночку» (1, 144), Сибір («За Сибіром сонце сходить» (1, 137), Крим («Ой у полі три криниченьки» (1, 258) та інші.

Тісно переплетені між собою образи України і річки Дунаю. Пісня «Ой там за Дунаєм» свідчить про це:

Ой там за Дунаєм
Молодець гуляє. (2)
Молодець гуляє,
Та молодець гуляє,
На той бік гукає, (2)
Подай, подай перевозу,
Я перевезуся. (2)
На свою Україну,
Та на свою Україну,
Ще раз подивлюся (1, 253).

Можливо, ця пісня, як і цілий ряд інших, виникла в ті часи, коли українське козацтво мало Задунайську Січ.

Пісенна творчість України донесла до нас величезну кількість пісень, де річка Дунай перш за все — символ України. В пісенну історію ця річка увійшла як тихий Дунай. Епітет тихий закріпився за назвою Дунай як ознака того, що ця річка в своїй течії небурхлива, тихоплинна, але іноді в часи весняного розливу вона може бути й бурхливою, й бистрою. У пісні «Тихий Дунай» є такі рядки:

Тихий Дунай, тихий Дунай
Бережечки зносить (1, 101).

Є в пісенному фольклорі і натяк на існування Задунайської Січі; козак у пісні «Іхав козак за Дунай» залишає дівчину, ідучи на війну, захищати рідну землю:

Іхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай!
Білих ручок не-ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зі славою
К собі очідай!» (2, 360).

Крім славнозвісного Дунаю, в українських піснях згадуються й інші річки, такі як Дон («Тиха вулиця, тиха» (1, 272), Ятрань («Там, де Ятрань круто в'ється» (1, 380), Ворскла («Ворскла річка» (1, 56), Десна («В кінці греблі шумлять верби» (1, 345) та інші.

Багаті родючі українські землі. Багата Україна на ліси, гаї, діброви, байраки, луги. Цю особливість географії України теж відобразила народна пісенна творчість. Народ любив, беріг рідну природу, тому часто в піснях звертається до зелених насаджень, як до живих істот. Зокрема, такі звертання, як: «Добрий вечір тобі, зелена діброво, добрий вечір тобі, ти темний байраче!», «ой гаю, мій гаю, густий кучерявий», «розвивайся, луже, зелений байраче» та інші. Ці поетичні звертання ще й ще раз підтверджують думку багатьох дослідників-фольклористів, що в ук-

раїнців було особливе світовідчуття, вони не відділяли себе від природи, від її флори і фауни. Мандрівники-іноземці в своїх нотатках відзначали, що слов'яни (руси) опоетизовують природу, навіть приносять їй жертви. Костянтин Багрянородний (X ст.) розповідав, що на острові Георгія (Хортиця) був святий дуб, якому руси приносили дари. У літописних записах є свідчення, що слов'яни обожнювали оточуючий світ, олюднювали його. То ж не дивно, що в найдавніших слов'янських і українських піснях таке велике місце посідає опоетизована природа. Слід зазначити, що кожна реалія географії має свої особливості. І пісенні твори доносять до нас це. Наприклад, знаючи про те, що луг — це поросла травою й кущами лука, і дослідивши ті пісні, в яких згадуються луги, можна відзначити те, що найчастіше в лузі росла калина. Підтвердженням цьому може бути назва пісні «Чи я в лузі не калина була» (1, 407). Про те, що часто по лугах росла калина свідчать і пісні «Калино-малино, чого в лузі стоїш» (1, 353), «Ой у лузі та ще й при березі». А в пісні «Ой хмелю ж, мій хмелю» (2, 34) калина, що росте в лузі, подається в парі з хмелем, теж дуже розповсюдженій на Україні декоративній рослині, що належить до сімейства трав'яних. Ось слова з цієї пісні:

Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
Що й не розвивався?
Зимував я зиму, зимував я другу,
Зимував я в лузі на калині... (2, 34).

Слід зазначити, що в цій пісні хміль і калина не просто рослини, які створюють поетичну картину, чи виступають природним фоном, на якому відбуваються події, покладені в основу пісні, а виступають вони як поетичні образи-символи: калина — молода незаміжня дівчина чи жінка, в даному випадку молода вдова, хміль — молодий, нежонатий парубок. В основі цих образів-символів лежить образний паралелізм: «Де ж ти, хмелю, зиму зимував, що й не розвивався, де ж ти, сину, нічку ночував, що й не роззувався».

Цілий ряд українських народних пісень свідчить про те, що калина росла не тільки в лугах, а й у гаях. Ось, наприклад, у пісні «Ой пішла дівчина» є такі рядки:

Ой пішла дівчина
У гай по калину... (1, 219).

У гаях на Україні росли гриби. Про це співається у цілому ряді пісень. Особливо популярною серед них є пісня «Дівчинонька по гриби ходила», в якій є такі слова:

Дівчинонька по гриби ходила,
В зеленому гаю заблудила (1, 385).

А в пісні «Гаєм зелененьким» подається ціле природне суцвіт-тя, мальовничий куточок України, де і гай, і річка, і соловей на яворі, і барвінок:

Гаєм зелененьким вода тече,
На яворі соловей щечече.
Там дівчина мила
Віночок увила
З барвінку (1, 347)

Олексій Воропай у своїй книзі «Звичаї нашого народу» зазначив, що «зелений барвінок — символ тривалого кохання, і навіть куповані на базарі «київські вінки» перевивалися зеленим барвінком»¹. За народним повір'ям у весільний вінок молодої обов'язково повинен вплітатися барвінок як своєрідний оберег від усього злого. Фактично барвінковий вінок — це вінок нареченої — дівчини, яка готується до шлюбу з коханим.

Не менш гарні й чаруючі українські ліси, а вони на Україні різні: і дубові, які називають у народі дібровами

(Та й поїдемо в чисте поле,
Та в чисте поле, в дібровоньку) (1, 68),

і соснові, які називають борами

(Козаче, соколу,
Виведь мене із темного бору) (1, 385),

і байраки-ліси, що густо поросли чагарниками,

(Ой не пугай, пугаченьку,
в зеленому байраченьку) (2, 63).

і мішані ліси, де ростуть і дуби, і явори, і терен та інші рослини.

Та не тільки рослинний світ стає предметом змалювання, оспівування народною лірикою, а й особливості тих чи інших місцевостей, а наша Україна — це країна мальовнича своїми краєвидами, тому не обійшли народні пісні й особливостей рельєфу різних регіонів України. Образ рельєфу майстерно вплітається в образну тканину пісні, щоб яскравіше відтворити в нашій уяві мальовничі куточки. Народ в піснях ніби милується своїми степами, долинами, горами, рівнинами, полями, бескидами, балками, ярами та ін. Досліджуючи народні пісні, ми побачили, що ці образи вживаються в пісенних текстах досить часто. Слід зазначити також, що вживаються вони в різних значенневих варіантах. Так, наприклад, образ поля в народних піснях може вживатися в значенні ділянки землі, яку використовують під посів злакових культур. Про такі поля йдеться в піснях «Ой у полі нивка»

¹ Воропай Олексій. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1991. Т. 2. — С. 302.

(1, 260), «Ой ти, місяцю-зоре» (1, 228), «Ой у полі тихий вітер віє» (1, 384), Наведемо рядки з останньої пісні:

Ой у полі тихий вітер віє,
А там козак пшениченьку сіє (1, 384).

Образ поля вживається в піснях і в значенні безлісової рівнини. Рядки з пісні «Та не жур мене, моя мати» (1, 100) підтверджують це:

В чистім полі тирса шумить,
Катран зеленіє.

Часто в піснях зустрічається образ чистого поля. Чисте поле від того, що немає на ньому дерев і поле — велика далекопроглядна рівнина. Але іноді то там, то там на полі росте то кущ калини, то береза чи тополя. Наприклад, як це у пісні «А в полі береза»:

А в полі береза,
А в полі кудрява (1, 285).
Ой у полі дві тополі
Одна одну перехитує (1, 361).

Слід зазначити, що Тарас Григорович Шевченко у своїй поемі «Тополя», яку вважають теж народною, поетизує образ тополі, що символізує образ беззахисної дівчини. Тополя, що стоїть серед поля, така ж одинока як і дівчина, що перетворилася в це дерево:

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Приблизно в такому плані, як і образ поля, в піснях може виступати і образ гір. Зокрема, гори в піснях вживаються в значенні кам'янистої гірської породи чи місцевості, вкритої ними. Саме про таку гору йдеться в пісні «Ой там за горою»:

Ой там за горою,
Там за кременіюю.
Не по правді живе
Чоловік з жоною (1, 427).

В цій пісні образ гір служить не конкретизації місця, де відбуваються події, що оспівані в пісні, а підвищує ступінь узагальнення того, про що співається.

А ось у пісні «Ой на горі калина» йдеться мова про невелике ґрунтове підвищення — пагорбок, яких немало на Україні, які також називаються горами, хоча це невеликі узвишся серед долини:

Ой на горі калина
На долині, серденько, малина... (1, 105).

Дослідивши поетичні тексти цілого ряду пісень, ми побачили, що образи долин вживаються в кількох семантичних значеннях. Долина — рівна площина, яку використовують під пасовища для свійських тварин. Наприклад, у пісні «На вулиці скрипка грає»:

По долині вівці пасла,
Назбирала горщик масла (2, 142).

А в пісні «Ой на горі жито» долина, крім рівної місцевості, виступає синонімом до поля, причому обробленого, засіяного сільськогосподарськими культурами:

Ой на горі жито,
На долині жито (1, 371).

А в пісні «Ой на горі льон, льон» гора — це символ узвишся на ґрунті, засіяного льоном, а долина — оброблена низина і засіяна маком:

Ой на горі льон, льон,
По долині мак, мак (2, 316).

Іноді в долинах росли сади. Взяти хоча б слова з пісні «Ой вийду я на гору»:

Ой вийду я на гору
Подивлюся в долину,
А в долині вишневий сад,
А в тім саду виноград — (2, 61).

На основі дослідження текстів українських народних пісень ми можемо зробити висновок, що в ряді ліричних пісень відтворено особливості природного середовища України, її географії. Згадуються такі географічні реалії: Дике поле — назва, що дійшла до нас з історичних глибин, що називає територію на півдні теперішньої України; назви міст: Лубни, Ніжин, Прилуки, Полтава, Хорол, Київ, Жаботин, Умань та ін.; море — в значенні Чорного моря; назва самої України часто використовується в народних піснях; назва річок: Дунай, Дон, Ятрань, Ворскла, Десна та ін. Відображено в ряді пісень і особливості рельєфу України: гори, ліси, гаї, діброви, байраки, луги, бори, поля, ниви, та ін. Крім того, ці географічні реалії України вживаються не завжди у власному семантичному значенні, як засіб образної локалізації тих подій, про які співаються пісні, а й стають своєрідною поетичною замальовкою, фоном, на якому відбуваються певні життєві ситуації, покладені в основу пісні, а також включаються в складні образні конструкції, частіше паралелізми, якими насичена українська народна лірика.

ВІДОБРАЖЕННЯ ФЛОРИ* И ФАУНИ** УКРАЇНИ В НАРОДНІЙ ЛІРИЦІ

Пісенна спадщина українського народу доносить до нас весь природний колорит нашої праматері України. Щоб хоч на мить перенестись в ту Україну, де калцна в лузі і в дворі, верба край долини, тополя в полі, хрущі гудуть над вишнями, треба хоч трохи випити води з тієї криниці, що зветься пісенною скарбницею рідного народу. Василь Скуратівський у передмові до книги А. І. Кондратюка «З вишневого саду» цілком справедливо зазначав: «...Ми загубили найсвітліше, найприродніше — людську любов до землі. Оце первісне начало — людина як частка природи, — без якого не може розвиватися будь-яка цивілізація, поступово ввійшло в небуття, знецінилось, а відтак і здевальвувалося у свідомості кількох поколінь»¹. Народна ж етнопедagogіка в усі часи прагнула зберегти тісний зв'язок людини й природи і тому через пісенну і казкову творчість намагалася виплекати в людині смалку «священне ставлення до всього живого й неживого, що оточувало дитину. Майже весь поетичний текст колісанок одухотворював шляхетну повагу до звірят, багатого рослинного й тваринного світу»². Тому перед нами зараз стоїть важливе завдання на шляху відродження втраченого, «щоб зберегти себе й наступні покоління, мусимо повернутися до своїх правічних джерел — відновити народові його ж духовні традиції до природи як джерела буття»³.

* Флора — історично складена сукупність видів рослин, що населяють певну територію або населяли її в минулі геологічні часи. (Див.: Словник інішомовних слів. — К., 1974. — С. 713).

** Фауна — сукупність тварин, що склалися історично й населяє або населяла колись певну територію. (Там же. — С. 698).

¹ Скуратівський В. Кому топтати ряс? // Кондратюк А. І. З вишневого саду: Науково-художні оповідання. — К.: Молодь, 1991. — С. 3.

² Там же, с. 4.

³ Там же, с. 5.

Квіти — обличчя нашої країни, її прикраса. І їх образи народ втілює у пісенну творчість, щоб донести до прийдешніх поколінь всі барви, що прикрашають ліси й луки, квітники й городи, та й взагалі символізують українську землю, український народ.

«Царівною квітів» називають троянду. В українському фольклорі троянда — це ружа, рожа. Вона — найпоетичніша квітка українських народних пісень, найяскравіша серед усіх квітів, які подарувала і якими тішить нас щедра природа.

Цвіт рожі часто символізує дівочі почуття. Ось, наприклад, як про це сказано в пісні «Як ішов я від своєї милої»:

Був я вчора під твоїм вікном,
А ти мала іншого.
Ой не мала, моє любе серце,
Ой не мала, не мала,
Він мя просив розмай рожу цвітну,
Я му в вікно подала» (1, 278).

А в пісні «Червона ружа трояка» цвіт рожі — це нещаслива доля жінки:

Червоня ружа трояка...
Ой мала я мужа,
Ой мала я мужа пияка (1, 464).

З квіткою рожі асоціюються й спогади про батьківщину, про домівку. Так, у пісні «Брала дівка воду» співається:

Вирву я з рожі квітку
Та ой та пуцу на воду.
Пливи, пливи з рожі квітко, —
Аж до мого роду (1, 437).

Образ цієї квітки згадується в піснях: «Посаджу я рожу», «Ой ізйду я на могилу», «Ой у лісі, та у лісочку» та ін.

З васильків, волошок, чорнобривців українські дівчата плели вінки, прикрашаючи ними свої голови. Ці квіти теж знайшли собі місце серед пісенних образів України. Це такі пісні, як: «Попід мостом, мостом» (1, 262), «Да туман яром» (1, 232), «Було літо, було літо» (2, 285).

Народ, бажаючи підкреслити красу України, знов-таки звертається до типових образів. Так, у пісні «Ой зацвіли фіалоньки» є рядки, що підтверджують це:

Ой зацвіли фіалоньки, зацвіли,
Аж ся гори з долинами прикрили (2, 251).

Такі рослини, як шевлія, ружа, синя м'ята також є пісенними квітковими образами. Зокрема, це пісні: «Болить моя головонька» (1, 286), «Ой по горах, по долинах» (1, 422).

А ще в народі кажуть: «Нема у світі цвітнішого над маківочки, нема ж і роду ріднішого від матівочки». Неповторна краса, рідкісне видовище природи, коли цвіте мак¹.

З маком поріднюють велич, міць народу. Так, у пісні «Ой не знав козак» є слова:

Гей, стоїть військо славне запорізьке,
Та, як мак, процвітає (1, 32).

Символізує червона макова квітка і нещасливу долю, швидкоминучі літа, що швидко минають, мов мак, що сьогодні розцвів, а завтра кровавого кольору пелюстки пали:

Та пропав мій вік,
Як маків цвіт,
Що вночі зацвів,
А вдень опав (1, 409).

Зелений килим землі теж опоетизовано у народних піснях. Так, дослідник-мовознавець А. П. Коваль у своїй книзі «Слово про слово» наводить такі рядки:

«Чи я в полі не травиця була,
Чи я в полі не зелена росла?
Взяли ж мене покосили
і у сіно посушили...

Як відомо, травиця, про яку співається у пісні — це збірна назва, а в цих рядках — ще й пісенний образ, який викликає уявлення про щось молоде, ніжне, беззахисне... А далі за збіркою назвою трави стоять сотні назв найрізноманітніших рослин.

Барвінок зі своїм пишнозеленим листом і небесноглубими квітами, сложими на зірки, оспіваний у піснях нашого народу і в віршах багатьох поетів².

Ця рослина щедро оспівана в фольклорній творчості, має багато символів. Барвінок — символ хлопця. Дівчина звертається до милого з ніжними заклинаннями:

Ой ти, козаче, зелений барвінку,
Прийди до мене хоть у неділку,
Ти прийди до мене, хрещатий барвіночку!³

Близька до першої й пісня «Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірня»:

Ой ти, козаче,
Ти хрещатий барвіночку (1, 356).

Або пісня «Болить моя головонька»:

Зелений барвіночку,

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. С. 31.

² Коваль А. П. Слово про слово. — К.: Радянська школа, 1986 — с. 107.

³ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 48.

Стелися низенько.
А ти, милий чорнобривий,
Присунься близенько. (1, 286).

Барвінок в українських піснях — це також символ кохання, вірної і взаємної любові. Ось такі пісенні рядки повні бадьорості й торжества невтримних почуттів:

Ой стелися, барвіночку,
Не коренем — листом!
Кличе козак дівчиноньку
Не голосом — свистом¹.

Як і калина, барвінок — символ дівочості, а її своєрідна емблема — це барвінковий вінок:

А одно зіленько барвінок,
То дівчатонькам на вінок².

А ось як про це співається в пісні «Гаєм зелененьким»:

Гаєм зелененьким вода тече.
На яворі соловей щечече,
Там дівчина мила
Віночок увила
З барвіночку.

У часи середньовіччя через невянучу зелень і велику живучість барвінку приписували якусь надприродну силу, вважали його символом вічності та постійності. Вважали, що барвінок оберегає людину, яка його має при собі, від влади диявола і всілякої нечисті³.

У пісні «За річкою, за Дунаєм» є такі рядки:

Дівча сина народила,
Барвіночком обстелила.
Не рвіть, дівки, барвіночку,
Не збудіте дитиночку! (1, 233).

Молода мати, обстеливши своє дитя барвінком, прагне сину спокійного сну, щасливої долі.

Хміль теж здавна є улюблена в нашому народі рослина і в багатьох народних піснях «вона — символ самого життя. Існував звичай: хлопець освідчувався в коханні там, де хміль росте. Тут і побачення відбувалися. В пору цвітіння хмелю найчастіше й одружували молодят⁴».

Росте хміль в дикому вигляді майже повсюдно — в лісистих місцевостях, переважно в чагарниках, по берегах річок — скрізь,

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 48.

² Там же. — С. 50.

³ Коваль А. П. Слово про слово. — С. 108.

⁴ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 115.

де є волога. «Культивується хміль і як декоративна рослина. Здавна в українців був звичай мати в'юючого красеня в себе на городі»¹. Про це свідчать і слова з пісні «Виорю я нивку»:

Виорю я нивку
Широкою,
Да й насію хмелю
Високого (1, 468).

А взагалі в українській народнопоетичній творчості хміль — це символ хлопця. Так, у пісні «Ой хмелю ж, мій хмелю, співається:

Ой хмелю ж, мій хмелю,
Хмелю зелененький.
Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
Що не розвивався?
Де ж ти, сину, ночував,
Що не роззувався? (2, 34).

Часто образ хмелю і в інших піснях подибуємо, де йдеться про закохання, дівочі почуття, про вірність:

Ой вийся, хмелю,
Вище моїй хаті!
Ой пусти мене,
Мати, погуляти.

Або в пісні «Тонкая хмелиночка»:

Тонкая хмелиночка
На яр подалася —
Молода дівчинонька
В козака вдалася.
Така тиха, така й мова,
Така говіронька:
Як зійдуть докупоньки —
Вірна розмовонька².

Пісні України доносять до нас відомості й про те, які саме рослини росли в городах, садах. Однією найпоширенішою рослиною був льон. Льон — це також український символ. Вечорами жінки й дівчата збиралися в якійсь хаті і пряли з льону полотно. А прясти вміли всі, бо то не господиня і не дівка, котра не вміла прясти. Ткати і прясти — це ознака честі кожної дівчини, бо лише власноручно витканою та вишитою хусткою мала зустріти нареченого. Тому цього ремесла і вчили матері дочок змалку. Та й пісні про льон, мабуть, виникли саме тоді, коли довгими вечорами ткали жінки полотно.

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 115.

² Там же. — С. 116.

На Україні збереглося багато чудових пісень народних про льон. Одні їх назви такі образні та милозвучні: «Поза лісом зелененьким брала вдова льон дрібненький», «Ой у полі льон зелененький», «Попід гай, попід гай зелененький, там збирала дівка льон дрібненький», «Брала дівка льон, льон» та ін.¹ Слід зазначити, що зображення квіток льону входить в українські орнаменти, візерунки, вишиванки та різьблення.

Росли на городі в господинь і коноплі. Академік В. Л. Комаров писав: «Звичайні дикі коноплі супроводжували садиби і селилися на оброблених місцях, поблизу людини, ніби самі запрошувалися в культуру»². Коноплі настільки органічно ввійшли в український побут, що стали складовою частиною образної системи українського народу. Так, в українській народній пісні «Брала дівка льон, льон», співається:

Брала дівка льон, льон,
Та ще й конопельку (1, 171).

Пісенність України нагадує нам і про те, яку городину вирощували українці. Це й огірочки, про які співається в піснях: «Ой у полі конопельку» (1, 433), «В кінці греблі шумлять верби» (1, 345), «Посадила огірочки» (1, 316). В останній так співається:

Посадила огірочки
Близько над водою.
Ростить, ростить, огірочки,
В чотири листочки...

Саджали на городах і квасолію. Так, у пісні «Оре плужок по-під лужок» співається:

Послав мене мій миленький
Квасолію садити,
А сам пішов із кумою
До корчомки пити (2, 21).

Сіяли і петрушку, і чорнушку, підтвердженням цьому є такі рядки народної пісні «Орю я, орю я»:

Сію я, сію я
А в городі та петрушечку,
За городом та чорнушечку.
Сію я, сію я (2, 119).

Та чи не найбільш з-поміж культурних рослин опоетизовані хлібні культури. Найчастіше — це жито, пшениця, овес. Так, з пісні «Ой яром, яром, ой пшениченька ланом» ми дізнаємося, що пшеницю сіяли частіше на низинах, а овес — на більш підвищеній місцевості:

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 102.

² Див.: Коваль А. П. Слово про слово. — С.92.

Та яром, яром,
Ой пшениченька ланом,
А горою овес (1, 320).

Аналізуючи пісні, де згадується пшениця, можна простежити весь процес догляду за цією рослиною. Так, у пісні «Ой у полі тихий вітер віє» козак сіє пшеницю:

Ой у полі тихий вітер віє,
А там козак пшениченьку сіє (1, 384).

А в пісні «За нашою слободою» співається про:

Та полола пшениченьку
Та вирвала травиченьку (1, 38).

Або ж як про це говориться в пісні «Ой ти, місяцю-зорє»:

Ой ти місяцю-зорє,
Освіти же все поле.
Ой там моя дівчинонька
Та й пшениченьку поле (1, 228).

І в пісні «Ой під горою» відображено вже завершальний процес по догляду за пшеницею — це жатва.

Прийди, козаче,
Пшеницю жати,
Дам тобі бандуру
На всю ніч грати (2, 109).

Як з калиною, так і з пшеницею порівнюють дівчину у пісні «Чи я в лузі не калина була»:

Чи я в полі не пшениця була,
Чи я в полі не зерниста була?

Поряд з образом пшениці дуже часто виступає й образ жита — злакової культури, яка широко культивується на Україні. Жито було в українців символом святині, гречності, самого народу. Для прикладу можна навести хоча б такі рядки з пісні «Зеленее жито, зеленее»:

Зеленее жито, зеленее...
Хороші гості у мене,
Хороші гості за столом,
Зеленее жито за селом. (1, 213).

Або ж рядки з пісні «Вишні, черешні розвиваються»:

Ясне сонечко усміхається,
Жито силоньки набирається (2, 140).

У пісні «Ой журавлю, журавлю» співається про те, що не та нива краща, де випасають худобу, а що жито родить:

Лучча нива першая,
А не тая другая.

Бо на першій ниві жито жав,
А на другій воли пас (2, 18).

Образ жита згадується в таких українських піснях: «Жито мати» (1, 386), «Ой на горі жито» (1, 371), «Та бодай тая степовая» (1, 318) та в багатьох інших піснях.

Згадує народ у пісенній спадщині й рослини, що засмічували посіви та городину. У пісні «Ой ти, місяцю-зоре» є рядки:

Ой там моя дівчинонька
Тай пшеничку поле.
Ой поле ж вона, поле
І кукіль вибирає
Та й на сонце поглядає (1, 228).

Кукіль, про який співається в пісні, — рожева квітка, схожа на дзвіночок, зі світлим стеблом і сивувато-зеленим вузьким листям, найчастіше росте в житі, у пшениці, серед льону¹.

А в піснях «За нашою слободою» та «Посію я мак над водою» згадується лобода. Так у першій співається:

За нашою слободою
Родить жито з лободою (1, 38).

У другій:

Посію я мак над водою,
Та заріс мій мак лободою (1, 409).

Взагалі лобода — це найпоширеніший бур'ян, що засмічує посівні та городні культури.

У пісні «Ой й зійди, зійди, ти зіронько вечірняя» згадується бур'ян, що широко відомий українцям — це буркун:

Ой стелиться мені
Широкий лист бурковини,
А під голови —
Голубая та жупанина (1, 356).

Буркун — трава з трійчастим листям і блідними квітками. Коли ж трапляється прочитати «В огороді буркун-зілля, по тичині в'ється» (народна пісня), — то не диво: його садили, щоб додавати до тютюну-самосаду².

Рідше в народних піснях зустрічаються образи материнки («Ой у полі нивка (1, 260), кременини («Коло млина кременина» (1, 403), очерету («Ой летіла зозуленька, стала говорити» (1, 140), тирси, катрану («Та не жур мене, моя мати» (1, 100), куширу («Ой у полі могила» (2, 73), кропиви («Ти кропивонько» (2, 14). осоки («Ой на горі вогонь горить» (1, 114) та ін.

¹ Детальніше див.: Коваль А. П. Слово про слово. — С. 99.

² Там же. — С. 100.

Майже в усіх народів є улюблені дерева-символи. У канадців — клен, у росіян — берізка і горобина, а в нас — верба і калина¹. «Без верби й калини нема України», — каже образне народне слово. Роста калина по тінистих лісах, в гаях і дібровах, на схилах, на узліссях і лісових галявинах. Її й біля хати садять².

Кущ калини біля хати, це не тільки краса, а й глибокий символ, наш духовний світ, наша спадщина. Дуже шанували колись люди цю рослину.

В народі побутувало неписане правило: перш ніж будувати нову хату — на подвір'ї посадити кущ калини, і буде ця калина у дворі символом родинного благополуччя й достатку, добробуту й щастя родини. У народній пісні «Прощай, слава» співається про таку калину, на якій щебече соловейко — провісник сімейної злагоди й кохання:

На калині біля хати,
Соловей співає.
Співай, співай, соловейку,
Сидя на калині (1, 99).

«Із калиною в народній пісенній творчості дуже часто асоціюються патріотичні почуття, любов до Батьківщини. Згадаймо відому баладу часів Хмельниччини «Розлилися круті бережечки» (або інша назва «Гей, у лузі червона калина»). Тут калина символізує мужність і незламність духу у боротьбі за незалежність рідного краю, благородний порив цю незалежність виборювати, відстоюючи рівночасно свободу й гідність людську:

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей, похилилася,
Чогось наша слава Україна,
Гей, гей, зажурилася.
А ми ж тую червону калину,
Гей, гей, та підніmemo,
А ми ж свою славу Україну,
Гей, гей, та розвеселимо!»³

Калина — це той символ, що й пам'ять людську береже, нагадуючи про милі краї, символ безсмертя, невіддільний від життя. Козак, умираючи на чужині, просить:

Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:

¹ Детальніше див.: Давечвич Г. С., Гречук Г. М. Два уроки з народознавства про калину // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 5. — С. 47.

² Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 14.

³ Там же.

Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити від родоньку вісті!¹
Або як це в пісні «Ой а в городі, ой а в городі»:

Ой насипали, да, гей, насипали,
Насипали високою могилу.

Ой посадили, да, гей, посадили,

Посадили червону калину (1, 108).

За давньою українською традицією на могилах загиблих воїнів садили калину. І вищезгадані пісні є цьому підтвердженням.

Та найчастіше з каліною порівнюють дівчину: «Дівчина, як у лузі калина». І взагалі калина як символ — це дівчина, жінка. Микола Костомаров пише, що калина — це символ «жіночості в найщирішому розумінні. Все духовне життя жінки — її дівочість, невинність, кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття — все знаходить своє відображення в пісні...»

Калина й дівчина — нерозлучні й невід'ємні². І прикладом цього є пісня «Ой поїхав я до млина»:

Ой поїхав я до млина,

А там дівка, як калина (2, 212).

Або ж пісня «Чи я в лузі не калина була»:

Чи я в лузі не калина була,

Чи я в лузі не червона була?

Взяли ж мене поламали

І в пучечки пов'язали (1, 407).

Підтекст цієї пісні варто розуміти так:

Калина червона — це дівчина молода, ламали калину — зламали долю дівчини, в пучечки пов'язали — заміж віддали, шлюбом зв'язали. Та не завжди заміжжя було по любові, про це співається в інакомовній формі так:

Та чи я в лузі не калина була,

Та чи я в лузі не червона?

Нащо мене поламано

І в пучечки пов'язано?

Нещастя моє,

Недоля моя! (1, 407).

Близька за змістом до вищезгаданої пісні є пісня «По той бік гора»:

Калино моя,

Чом ти не цвіла?

Зима люта та й цвіт оббила

Тим я не цвіла!

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. С. 15.

² Див.: там же, с. 19.

Ця пісня про нещасливу долю дівчини, бо калина, що не розцвіла — недобра прикмета, асоціюється з дівчиною, що не знала щастя, розкоші, кохання. Схожі за тематикою й звучанням до згаданих і такі пісні як: «Ой горе, горе калині при долині», «Ой у лузі та ще й при березі», «Жалі мої, жалі», «Та повій, вітре, з яру» та багато інших¹.

Калина, як пісенний образ, в тісній співдружності й гармонії з іншими образами українських пісень, що доносять до нас відголоски нашої прадідівщини, товаришує калина з іншими рослинами, з тваринами, птахами, як у пісні «Куц калини процвітає»:

Куц калини процвітає,
Та звідтіль зо... ой, зозулина, гей,
Виліта (1, 77).

До того ж калина виступає своєрідним оберегом. Ось як, наприклад, у пісні «Ой хмелю ж мій, хмелю»:

Де ж ги, хмелю, зиму зимував,
Що й не розвивався?
Зимував я зиму,
Зимував я другу,
Зимував я в лузі на калині (2, 34).

Або ж у пісні «Ненько моя, та не гай мене»:

Прип'яв коня мід могилою,
А сам ліг спати під калиною (1, 37).

Дуже часто в українських народних піснях використовуються кушові рослини, що повсюдно ростуть на Україні. Це, зокрема, терен. Образ терну органічно увійшов у пісенну образність: «Синє, як терен», «Очі чорні, як терен», «Чорні очі, як терночок, а брівоньки як шнурочок» та ін. Народна естетика за красу вважала наявність у дівчини чорних, як терен, очей. Ось як співається у одній з пісень:

Урвала собі чорного терну
Та приложила к своїм оченькам:
Коби ж у мене такі очі,
Годила би-м ся та паничеві.

Та найуславленийший, знаний як художній образ, терен за відомою народною піснею «Цвіте терен, цвіте терен», що ось уже який час з покоління в покоління звучить так емоційно вражаюче. Туга й печаль дівчини, що її миленький поїхав другої шукати, зворушує, бере в полон до щему душу однаково юну й старечу, розчулює її:

Цвіте терен, цвіте терен,

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 25.

Листя опадає;
Хто в любові не знається,
Той горя не знає¹.

«Народна мудрість наголошує на виокремленості терну з-поміж інших кущів та дерев: «На терню не народяться яблука». «Тернина грушок не родить».

Як ознака запустіння увійшло в образний вислів «Позароста-ли шляхи тернами»². Пісенна творчість зафіксувала в своїх над-рах таку ознаку терну, як запустіння. Взяти хоча б такі україн-ські пісні, як «Чого дуб зелений»:

Здається, недавно —
Два чи три года.
А вже ж тая стежка
Терном заросла (1, 419).

Або «Ой давно, давно»:

Ой давно, давно я в батька була,
Вже й тая стежечка терном заросла!
Терном, терном ще й шипшиною (1, 418).

І в першій, і в другій пісні постає образ дороги, що терном поросла. З одного боку тернові зарослі символізують те, що це давно неходжена дорога, а в іншому, мабуть, і те, що вороття по цій дорозі більше не буде, бо тернистий шлях дуже тяжкий, його важко долати. І підтвердженням цього є рядки з пісні «А попід тереном», яка співзвучна з уже згаданими піснями:

А попід терен, гей, попід терен,
Гей, там бита доріженька лежить,
Попід терен та й убита,
Слізеньками та й облита (1, 186).

Завдяки своїм колючкам і міцному гіллю терен увійшов в життя народу як надійний оберіг. Пісенна творчість зафіксувала це в такій пісні, як «Недалеко мій миленький оре»:

Терен, мати, коло хати,
Схочу — перескочу (2)
Оддай мене, моя мати,
За кого я схочу (1, 294).

У цій пісні терен має символічне значення, а не просто називає рослину. Причому в цій пісні терен є символ перешкод, що стоять на шляху закоханих, або на шляху щасливого шлюбу.

У пісні «Ой, а у полі, гей, терен, теренок» є такі слова:

Ой, а у полі, гей, терен, теренок,
Попід терном та доріженька йде (1, 98).

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 107.

² Там же. — С. 110.

Чому саме попід терном? Бо терен надійно оберігає доріженьку від ворогів та інших небажаних перехожих.

А в пісні «Побратався сокіл» терен оберігає соколят від ворогів:

Твої, брате, дітки
Полинули в луги,
Сіли вони в лісі
На високім дереві,
На колючім терні (1, 34).

І ще цікава властивість тернового дерева — використання його як сировини. Так у пісні «Ох, і не стелися, хрещатий барвінку» співається:

А я, як жив буду,
Та все те забуду:
Воли й вози покуплю,
Мережані ярма,
Тернові занози
Ще ж бо й сам я пороблю (1, 165).

З наведених прикладів ми бачимо, що в народних піснях терен вживається як назва рослини, що росте біля хати, у полі, вздовж доріг, як сировина для виготовлення певних знарядь, а також включається в певні образні конструкції: порівняння — «очі, як терночок», паралелізмами — «цвіте терен, цвіт той опадає, хто з любов'ю не знається, той горя не знає», символи — (символ перешкод) «...терен, мати, коло хати, схочу — перескочу. Оддай мене, моя мати, за кого я схочу...».

Серед словесних образів дерев у пісенній творчості українського народу найчастіше використовується образ верби, бо верба — здавна одне з найпоширеніших дерев на Україні, одне з найулюбленіших у народі. Здавна супроводжує вона людські поселення й оселі¹.

Раніше вербами обсаджували дороги й городи, ставки й береги, левади та греблі². Згадати хоча б пісню «В кінці греблі шумлять верби»:

В кінці греблі шумлять верби,
Що я посадила...
Нема того козаченька,
Що я полюбила (1, 345).

Народна мудрість завважила: де ростуть верби, там чисті джерела води³.

¹ Детальніше див.: Коидратюк А. І. З вишневого саду. С. 139.

² Див.: Щербина В. І. Ой вербо, вербо земляна... // Українська мова і література в школі. — 1991. № 7. — С. 52.

³ Там же. — С. 52.

Зафіксовано це і в українських піснях: «Ой вербо, вербо», «Туман горою», «На поточку-м прала». В останній є слова:

На поточку прала,
На вербочку клала.

І стає зрозуміло, що у водоймищі чиста вода, і над цим потоком як очисний засіб росте верба.

З давніх-давен криниці переважно копали під вербою. Верби над ставом — традиційна прикмета українського села. «Де сребліє вербиця — там здорова водиця» — говорить народне прислів'я. «Річ в тім, що верба — природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під вербою. А де копали колодязі, на дно клали вербову дощечку, а невеличку, завбільшки з долоню, — у відро з водою. Це дезинфікує воду, поліпшує смакові якості, надаючи їй «вербового духу», що його утворюють смолисті речовини.

І спостережлива народна мудрість помітила: «Де верба, там і вода», «Там криниця, де вербиця»¹.

В українській народній пісні «Туман горою» є такі рядки:

Над пшеницею
Та зелена верба,
А під вербою
Та криниця нова (1, 273).

І ці рядки є доказом того, що справді вербами обсаджували поля, а під вербами копали криницю, колодязі.

Іноколи верба може символізувати у пісенній творчості й сум, розлуку. У пісні «Висока верба» співається:

Висока верба, тонка галуза
Зелений лист пускає.
Велика люба, тяжка розлука
Серденько уриває (1, 344).

Та найчастіше золотокоса красуня-верба — це молода дівчина. У пісні «На городі верба рясна» на цьому образі побудовано паралелізм:

На городі верба рясна...
Там стояла дівка красна.
Хорошая та вродлива,
Її доля нещаслива (1, 216).

Наведемо ще декілька рядків з відомих українських пісень, де верба символізує дівчину:

Ой ти, верба моя кучерявая,
Ой коли ж ти зійшла, коли виросла?

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 140.

Або:

Схилилася верба з верху — до коріння,
Вінчалася Маруся з ранку до полудня;
Чия то верба, чия то вишня,
Чия дівчина в сад гулять вийшла?¹

Вишні, черешні, груші, яблуні — це дерева, що росли в зелених українських садах. В народнопісенній творчості відбита шана до цих дерев. Рядки з пісні «Ой послала мати» прекрасно ілюструють рослинну різноманітність саду:

Ой послала мати да, гей, Катерину
В вишневий садочок, ох, да, гей, по калину (2)
Та й пробила ніженьку, гей, на ожину (1, 372).

В саду ростуть і вишні, і калина, і ожина. Сад в українців був прикрасою оселі, символом гостинності. І про це свідчать слова з пісні «Ой летіла зозуленька»:

Ой маю я три сестрички,
А четвертий брат,
Сходжу їх скликати
В яблінковий сад (1, 415).

А в пісні «Та туман ярот котиться», вишня — образ дівчини. Дівчина зіставляється в пісні з квітучою вишнею за своєю пишністю, молодістю, свіжістю. В цій пісні є також натяк на те, що весна — пора кохання:

В саду вишенька цвіте,
Козак до дівчини йде. (1, 269).

А пісні «Задумали Базилевці» (1, 135), «Сидить пташка на черешні» (1, 339), «Куди вітер віє, то туди я і хилюся» (1, 367) є підтвердженням того, що груші, черешні, яблуні були ще й плодоносними, радували господарів саду смачними фруктами. Так, в останній співається:

Що дівчина вірна,
По садочку ходить.
Та грушечки збирає.
Ой назбирала грушок,
Повнесенький фартушок (1, 367).

Особливою популярністю користувалися такі дерева, як дуб, береза, тополя, явір, ялина, які були поширені по всій Україні, тому дуже часто включаються в образну тканину народних пісень, їх образи вживаються як в прямому, так і в переносному значенні.

¹ Див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. С. 148—149.

Дуб шанували в народі за довголіття, міцність, вологостійкість. Через те його деревину використовували при будівництві житла, на клепки бондарських виробів тощо¹.

І слова з пісні «Ой у полі озеречко» є цьому підтвердженням:

Ой у полі озеречко,
Там плавало відеречко:
Соснові клепки, а дубове денце,
Не цурайтесь, моє серце! (1, 355).

Часто в пісенній творчості дуб включається в різні образні конструкції, зокрема у паралелізм:

Зелений дубочку,
Чого похилився?
Молодий козаче,
Чого зажурився? (1, 81).

Або ще:

Чом дуб не зелений?
Бо туча прибила.
Козак невеселий,
Бо лиха година (1, 332).

В українській пісні дуб — це образ-символ хлопця. Прикладом цього може бути пісня «Ой ти, дубе кучерявий», у якій є такі рядки:

Ой ти, дубе кучерявий,
Лист на тобі рясний;
Ти, козаче молоденький,
Словами прекрасний (1, 312).

Згадується дуб у таких українських піснях як: «Дівчинонька по гриби ходила» (1, 385), «Ой зацвіла черешенька» (2, 8), «На долині дуб, дуб» (1, 448), «Чого дуб зелений» (1, 419) та ін.

Березу на Україні любили, шанували головним чином за красою й декоративністю. У пісні «Береза, береза» є слова, що змальовують красу цього дерева:

Береза, береза,
Листечком дрібненька,
Да листечком дрібненька,
Корінням тоненька (1, 446).

Або схожа за змістом до неї пісня «Береза стояла»:

Береза стояла
Да тонкая, гонкая,

¹ Див.: Горленко В. Ф., Наулко В. І. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль. // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 192.

Да висока стояла,
Да ще й кучерява. (1, 381).

Часто в пісенності України береза — це образ дівчини, що така ж тонка, струнка й тендітна, як це прекрасне дерево:

А в полі береза,
А в полі кудрява,
Хто йде не минає,
Березу ламає (1, 285).

Приблизно таким, як до берези, було ставлення українців до тополі. Тополями обсаджували поля, шляхи, садибу¹. Рядки з пісні «Од поля до поля» свідчать про це:

Од поля до поля
Виросла тополя
Гей, виросла тополя (2, 44).

Подібно березі, тополя теж символізувала українську дівчину:

Ой у полі дві тополі,
Одна одну перехитує,
А в козака дві дівчини,
Одна одну перепитує (1, 361).

На Правобережжі й подекуди Лівобережжі білу тополью називали явором. Явір також дуже шанувався на Україні². Явір стоїть поряд інших українських образів і теж є невід'ємною частиною України. Прикладом може бути пісня «Тихо, тихо Дунай воду несе»:

Над Дунаєм явір зелененький,
Під явором коник вороненький,
Під явором коник вороненький,
На конику козак молоденький (1, 337).

Рідше за згадані дерева зустрічаються в українських піснях такі дерева, як ялина («Ой у лісі на ялині» (1, 405), сосна («Іхали козаки із Дону додому» (2, 55), ліщина («Зеленая та ліщинька» (2, 234) та ін.

Та природа була німою, мовчазною й безпорадною проти шкідників, якби її не населяло пташине царство. Чи велике пташине царство України? Відповідь на це запитання теж дають ліричні пісні українського народу. Птаство України, яке осівають народні пісні, представляють лелеки, орли, соколи, солов'ї, чайки, лугачі, голуби, чаплі, щиголі, круки, черногузи, сови, снігурі, шу-

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф., Наулко В. І. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль. // Культура і побут населення України. — С. 192.

² Там же.

ляки, сороки, журавлі, горлиці та багато інших. Кожен з цих образів включається в певний поетичний контекст і надає пісні особливої чарівності й неповторності.

Образи птахів надзвичайно широко застосовуються в пісенному фольклорі. В більшості випадків вони включаються в різні образні конструкції, такі як порівняння:

(А мій милий йде,
Як голуб гуде (1, 442),

СИМВОЛИ:

(Ой там на горі,
Ой там на крутії,
Ой там воркувала
Пара голубів),

паралелізми:

(Ой полетіли двоє голубів на воду,
Ой кохалися двоє діточок зроду (1, 240).

Та інші.

В результаті нашого дослідження вдалося виявити пісню «Що щиголь гадає», яка побудована на наскрізному паралелізмі. Персонажі цієї пісні не люди, а представники пташиного царства, що значною мірою характеризують представників птаства, що можна зустріти на території України: щиголь, синиця, ластівка, зозуля, соловейко, сорока, чапля, крук, черногуз, сова, снігур, горобець, шуляк, пугач. Привертає увагу те, що в цій пісні птахи діють як люди. Вони справляють весілля, причому кожен птах виражає певний людський характер:

Що щиголь гадає,
Що жінки немає?
Марно щиголь молодий
В світі пропадає.
Щиголь — хлопець гарний
І на вроду вдатний,
Засватав він гарну птицю —
Молоду синицю.
В суботу ввечір
Могорич запили,
А в неділю до схід сонця
Весілля зробили.
Ластівочки — дружечки
Вінок завивали,
А зозулі — свашечки
В долоні плескали.
Соловейко у садочку

Став в сопілку грати,
А сороки-білобоки
Пішли танцювати.
Чапля коло печі
Страву доглядає,
А крук меду доливає,
Гостей напуває,
А чорногуз-батько
Гозгулявся гладко,
Сова сидить за столом,
Скоса поглядає.
А снігурик-дружба
По подвір'ю ходить,
А горобці в коноплях
Наробили шкоди.
Шуляк на порозі
Стоїть на сторожі,
Пугач п'яний, безпам'ятний
Лежить на дорозі (2, 168).

Досліджуючи поетичні тексти української народної лірики, ми помітили, що найчастіше в піснях зустрічаються образи голубів. Можливо, це пояснюється тим, що голуб завжди живе біля людської оселі. Це птах, який прагне, як і людина, жити в парі. Птах спокійної мирної вдачі. Голос цього птаха надзвичайно приємний, він не викликає роздратування, він чарує своїм вуркотінням до голубки, що нагадує тиху розмову закоханих. Голуб — птах делікатної вдачі. Він своїми крильцями і шийкою горнеться до голубки, що нагадує пестощі закоханих, це птахи, які, торкаючись одне одного дзьобиками, підтверджують ніби «подружню вірність», жаданість одне одного, що в людському житті закріплює поцілунок. Саме тому дуже часто людина проводить паралелі між стосунками парубка й дівчини, чоловіка й жінки, голуба й голубки. Саме тому в повсякденній мові часто зустрічаються звороти: «як голуб з голубкою», «як голуб'ята», «закохані голубляться». Саме тому образ голубів включається в різні образні конструкції.

Так образ пари голубів у народній пісні виступає як образ-символ. Голуби — це пара закоханих, які не можуть жити одне без одного. А про те, що голуби — птахи вірності, відданості, любові, свідчать такі рядки з українських народних пісень:

З тої гори високої вітер повіває,
Сивий голуб-голубочок голубки шукає.
Ой яка ж то голубочка, ой як дуже мила.

Не маленька, рум'янька, сама чорнобрива
(«З тої гори високої» (1, 209).
Ой там за лісом, за дубиною
Сидів голубко з голубиною (2)
Обнімалися, цілувалися,
Одним криленьком накривалися (2)
(«Ой там за лісом, за дубиною» (1, 362).

Образ голуба чи голубки часто включається у поетичне звертання і є синонімом до слова милий, мила, парубок, дівчина:

Ой мій миленький, голубку сивенький,
Не по правді живеш,
Ворота хиляєш, хатоньку минаєш
Та й до іншої ідеш (1, 292).

Дуже часто в піснях образ голуба й голубки вживається як неузгоджене означення-прикладка:

Ой як вийшла мила
Голубонька сива... (1, 370).

Все це є підтвердженням того, що образ голубів настільки органічно ввійшов в пісенну лірику народу, що такі вислови, як «голубчик сивенький», «голубонько мила», часто вживаються в піснях і виступають заміниками образу коханої та коханого.

Символом землі української можна вважати і співуна солов'я, що своїм перетяхкуванням збуджує в людей і сум, і радість, і почуття гордості за те, що випало таке щастя жити на Україні, тішитися солов'їним співом, милуватися калиною. А про те, що українців завжди зворушувала солов'їна пісня свідчать рядки багатьох українських пісень. Наведемо рядки однієї з таких пісень:

Соловей каже:
Тьох-тьох, тьох-тьох.
Котяться сльози,
Як той горох.
(«Ой вербо, вербо» (1, 453).

Про те, що соловей був справді символом отчої землі, свідчать слова української народної пісні «Ой піду я в ліс по дрова»:

А на чужій стрононці
Ні батька, ні неньки.
Тільки в саду вишневому
Співа соловейко (1, 420).

Спів солов'я у пісні — єдина втіха і розрада на чужині. А про те, що українці обожнювали цього птаха, надавали йому магичної сили — віщуна, птаха, який все знає, про це свідчать рядки з пісні «Ой чи воля, чи неволя»:

Ой піду я у садочок,
Ой да щипать-рвати ягідочок.
Ой чи рвала, чи не рвала,
Ой да соловейка розпитала:
— Соловейку сизокрилий,
Ой да скажи правду, де мій милий (1, 207).

Своєрідний і цікавий образ зозулі в українській пісні. Найчастіше зозуля в піснях — образ жінки-матері. Часто устами зозулі промовляють вдови, до неї звертаються сироти, а також знедолені. Тому образ зозулі в українській пісенності асоціюється з тяжкою долею, сумом, невдалим заміжжям, тугою за батьківщиною, та ін. На підтвердження цього наведемо рядки з відомих українських пісень:

А зозуленька
Ку-ку, ку-ку
За що ж я терплю
Таку муку?
(«Ой вербо, вербо» (1, 453).

У цій пісні куванням зозулі промовляє жінка, яка натерпілась лиха через чоловіка п'яницю.

А зозуля з пісні «Ой полети, зозуленько» — символ батьківщини, символ материнської хати, єдина згадка і втіха на чужині:

Ой полети, зозуленько,
На зорі раненько,
Та й на моїй родиноньці
Закуй жалібненько!
Сядь, зозуле, край віконця,
Де мати сідає,
Із якого мене ненька
Щодня виглядає.
Облітай же, зозуленько,
Вишневий садочок,
Та й принеси хоч квітоньку,
Хоч один листочок! (1, 423).

Близькі до згаданих і пісні «Ой сивая зозуленька» (1, 401) «Ой мала мати дочку» (1, 457) та інші.

Схожі між собою в українських піснях образи ворона та пугача. Бо ці птахи, часто в піснях навіть своєю присутністю, викликають негативні емоції. Для прикладу візьмемо пісню «Ой криче, криче та чорненький ворон»:

Ой криче, криче та чорненький ворон
Та у лузі над водою;
Ой плаче, плаче молодий козаче

На конику вороному.
Ой криче, криче та чорненький ворон
Та на глибокій долині;
Ой плаче, плаче молодий козаче
По нещасливій годині (1, 90).

У цій пісні образи ворона і козака вступають між собою в паралельну конструкцію: ворон — провісник суму, своїм криком ніби підсилює почуття туги, що викликана нещасливою годиною у козака. А птах пугач ось як входить в пісенний образ у пісні «Ой скинемось та й по таляру»:

Приїхали під байраки,
Та й стали коня попасати.
Стали коня попасати,
Ой почав пугач та й пугати.
Ой ти, пугачу та пугаченьку,
Не пугай в саду, в байраченьку.
Як же мені та не пугати,
Що наїхали гайдамаки?
Гей, хочать байрак ізрубати. (1, 68).

Пугання цього птаха викликає тривогу, передчуття чогось недоброго. У народі пугач — це провісник нещастя.

Дуже близькі й схожі між собою у пісенному фольклорі образи орла й сокола. Є така пісня, що має назву «Побратався сокіл», у якій є такі рядки:

Побратався сокіл
З сизокрилим орлом (1, 34).

Це метафорична конструкція, яка включена в поетичний твір, побудований на наскрізному паралелізмі.

Сокіл і орел в українських піснях — це перш за все образи, що символізують мужніх, відважних чоловіків. Крім того, вони часто виступають і як синоніми до представників чоловічої статі. Наприклад:

Ой куди їдеш та й од'їжджаеш,
Сизокрилий орле,
Ой хто ж мене, та й молодую,
Без тебе пригорне.
(«Ой у лісі, та у лісочку» (1, 456).

Або:

Посади його, дочко,
за сосновий столик.
Та назви його, моя дочко,
Сивенький соколик...
(«На долині дуб, дуб» (1, 448).

У другій пісні сивеньким соколиком батько дочку змушує називати нелюба.

Згадуються в українських піснях також і журавлі («Налетіли журавлі» (2, 17), горлиці («Ой легіла горлиця» (2, 104), ластівки («Як прилетіло аж три ластівочки» (1, 203), галки («Летить галка через балку» (1, 391) та інші птахи.

На основі проведеної роботи ми переконалися, що тексти українських народних ліричних пісень мають неабиякий українознавчий (бо відтворюють особливості флори й фауни України) і народознавчий потенціал (бо передають особливості світосприйняття українського народу, його образної свідомості).

ГОСПОДАРСТВО Й МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ І ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

Традиційними видами господарської діяльності українського народу з давніх-давен були скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво. Однак найголовнішим завжди залишалось землеробство¹. Провідною галуззю землеробства на Україні було рільництво. Пісенна спадщина українського народу зафіксувала цей вид господарської діяльності. Для прикладу взяти хоча б пісні «Недалеко мій миленький оре» (1, 294), «Виорю я нивку» (1, 468), де вже в назвах згадується процес обробітку землі. В останній з вищезгаданих пісень є слова:

Виорю я нивку
Широкою,
Да й посію хмелю
Високого (1, 468).

Отже, перш, ніж висіяти насіння в ґрунт, треба було землю виорати. Для цього використовували українці таке знаряддя праці, як плуг. Ось як про це співається у пісні «Оре плужок попід лужок»:

Оре плужок попід лужок
Від леду до леду (2, 21).

Щоб здійснити відповідний землеробський процес допоміжною силою були свійські тварини — воли. Це теж знайшло відображення в українській народній пісні «Ой уже ж весна та уже ж красна»:

Ой воли ж мої та половії,
Чому ви не орете,
Ой літа ж мої та молодії,
Чому ви ж марно йдете? (2, 27).

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 50.

Під час оранки, крім орача, повинен бути і погонич — людина, що підганяла воли. У пісні «Ой учора орав і сьогодні орав» є такі рядки, що підтверджують це:

Ой учора орав і сьогодні орав.
Гей, хто ж тобі, моє серденько,
Воли поганяв? (1, 221).

Найчастіше воли поганяли діти або жінки. У пісні «Ой з-за гори» господар в погоничі бере свою дружину:

Що сам їде, що сам їде,
Ой у поле орати.
Мене ж бере, ой, воли поганяти... (1, 439).

У циклі землеробських робіт українців значне місце посідали догляд за рослинами, їх полив і особливо прополювання¹. Прополювали як городину, так і зернові культури. У пісні «Ой ти, місяцю-зоре» дівчина прополює пшеницю:

Ой ти, місяцю-зоре,
Освіти на все поле.
Ой там моя дівчинонька
Та й пшениченьку поле (1, 228).

Або як це оспівано в пісні «За нашою слободою»:

Десь узялась дівчинонька,
Білявая на личеньку,
Та полола пшениченьку,
Та вирвала травиченьку. (1, 38).

З наведених вище прикладів ми бачимо, що називання знарядь праці, різних процесів господарювання в українських народних піснях — це не самоціль. Але трудяща людина не тільки органічно пов'язана з усіма життєвими обставинами, з природою, усім, що її оточує, що це в пісні відбивається невимушено, цілком природно, бо життя окремої людини й народу в цілому відображається правдиво й багатогранно в усіх його проявах і в цьому плані народознавчий, українознавчий потенціал пісенного фольклору надзвичайно високий.

На території України як і в цілому в Європі, здавна відомі два основних види знарядь збирання врожаю: серп і коса. У пісні «Ох у неділеньку, рано-пораненьку» є рядки, де згадано серп як знаряддя праці:

Ох, у неділеньку рано-пораненьку,
Ох, і зібрав женців а Коваленко.

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 55.

Да й усе жінці да й одбірнії,
Поробив їм серпи да все золотії (1, 25).

Серпами жали і жінки й чоловіки. Косили виключно чоловіки, оскільки ця робота вимагала значної фізичної сили¹.

Доказом цього може бути пісня «Ой учора орав і сьогодні орав»:

І учора косив, і сьогодні косив,
Гей, хто ж тобі, моє серденько,
Обідать носив? (1, 221).

А щоб переконатись у тому, що жали частіше жінки, візьмемо рядки з пісні «Сіяв козак пшениченьку»:

Сіяв козак пшениченьку,
Та й нікому жати...
Питається та й син в матері,
Которую брати.

Після жатви та обмолоту зерно перемелювали на борошно. Переробка зерна на борошно або крупу здійснювалась у млинах. Ця споруда, що розмелювала зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної або парової енергії, теж знайшла своє відображення в українських піснях. Згадується млин в піснях: «Коло млина, коло броду» (1, 237), «Ой під вишнею» (2, 239), «Тече річка невеличка» (1, 270) та інші.

Слід також зазначити, що в пісні «Коло млина, коло броду» слово-образ млин згадується з метою окреслення фону, на якому відбиваються події. У цій пісні співається, що тут «два голуби пили воду..., крилечками стрепнули, про кохання спом'янули...». А образи голубів у цій пісні вжиті в інакомовному плані, як образи-символи двох закоханих. Біля млина дуже часто зустрічаються закохані, і це знайшло відображення в українських народних піснях.

У пісні ж «Тече річка невеличка» млин згадується у поетичному прокльоні, коли сваряться парубок з дівчиною:

Бодай же ти, дівчинонько,
Тоді заміж вийшла,
Як у млині на камені
Пшениченька зійшла!

Із землеробством в українців було органічно пов'язано скотарство. «Як будуть корови, то будуть і бички — не голодні діточки» — твердить українське народне прислів'я. У кожному

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 56.

дворі тримали, якщо дозволяли майнові умови, обов'язково володіли чи коней, корів, овець, свиней, різноманітну птицю¹.

Великою шанною ї поважаю користувалися в українців коні. За свою вірність та відданість людям, образ коней багатогранно опоетизовано в українських народних піснях. Так, в пісенності українців коні вороні, булані, карі, сиві, з попругою. Найчастіше в піснях образ коня вжито в значенні засобу пересування. Про це дізнаємось з таких пісень: «Ой, коню, мій коню»:

Ой, коню, мій коню,
Золотая грива,
Повези мене, мій коню,
Аж де моя мила (1, 218).

«Ой стелися, стелися, ой барвіночок»:
Та чи чула ти, дівчинонько,
Як я тебе кликав?
Як я тебе кликав...
Та коло твого подвір'ячка
Сивим конем їхав? (1, 249).

Образ коня часто вживається в українських піснях, як образ вірного товариша. Наприклад, у пісні «Ой запив козак, запив» є такі рядки:

Ой та, коню ж мій, коню,
Та ти, коню вороненький!
Та, коню вороненький,
Товаришу вірненький (1, 86).

У цій пісні козак звертається, як до друга. Близька за змістом до попередньої пісня «Ой кряче, кряче та чорненький ворон»:

Вороний коню! Грай піді мною!
Та розбий ти тугу мою! (1, 90).

Варто зазначити, що образ коней є тією реалією, яка органічно увійшла в свідомість українців, бо лише в двотомному виданні українських народних пісень, з якого ми черпаємо дані, кінце згадується приблизно у ста піснях. Тому можемо зазначити, що цей образ активно включається у різні образні конструкції, зокрема у паралелізми:

На тобі, дівчино,
Коня вороного,
Не люби дівчино,
Хлопця молодого! (1, 219).

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 57.

За народним повір'ям коні могли передчувати якусь горе. У пісні «Засвітали козаченьки» є слова:

Чогось мій кінь вороненький
В воротах спіткнувся (1, 75).

Кінь спіткнувся — то не добра прикмета. Тут же є й інші рядки:

Заграв мій кінь вороненький —
Назад сподівайтесь (1, 75).

Заграв кінь — бути перемозі, щасливому поверненню.

Крім коней, образи яких так органічно ввійшли в українську пісню, згадуються й інші свійські тварини: воли, корови, вівці. Воли і корови часто використовували як тяглову силу. Про це співається у вже вищезгаданій пісні «Ой учора орав і сьогодні орав».

Іноді домашня худоба була предметом купівлі-продажу:

Продай, милий, сиві бички,
Купи мені черевички.
Продай, милий, дві телиці,
Купи мені дві спідниці. (2, 232).

М'ясомолочні продукти цих тварин входили в харчовий раціон українців, тому господарям доводилося турбуватися і про корм для цих тварин. Влітку випасали худобу в полях, дібровах:

Йшли корови із діброви,
А овечки з поля... (1, 352).

Або:

Пожену воли
В зелену діброву... (1, 392).

А щоб взимку було чим годувати тварин, ще влітку та восени треба було дбати, щоб хижки та комори були заповнені вівсом, сіном, соломою, половою та ін. Та й догляду неабиякого потребували свійські тварини. Наведемо хоча б рядки з пісень «Ой час, мати, жито жати» та «Ой біда, біда»:

Купи собі, мій синочку,
Коня вороного,
Заведи його до стайні —
Говори до нього (2, 175).
Устань, невістко,
Йди подій корови,
Що-сь пригнала
До мої обори (2, 6).

Стайня і обора, які теж згадуються в цих піснях — були основними приміщеннями, де тримали свійських тварин.

Скотарство українців не можна уявити без птахівництва. У кожному дворі були кури, гуси, качки. А про те, що й образи свійських птахів у пісенній спадщині теж не обійшов український народ, свідчать самі назви пісень: «Не співайте, півні» (1, 417), «Качур молодий» (1, 324), «Ой гиля-гиля гусоньки на став» (1, 239), «Чого, селезень, скучний, невеселий» (1, 323) та ін.

На думку приходить відома всій Україні і популярна на Дніпропетровщині пісня «Як служив же я у пана», у якій відображено, по-перше, оплата праці наймита; по-друге, свійські тварини і птахи, які були складовою частиною господарства. Це прекрасно відтворено у приспіві останнього куплета:

А те теля хвостом виля,
А той індик — дик-дик-дик-дик,
А та гуска — га-га-га-га,
А те утя — тютя-тютя,
А та курка — чубатурка
По садочку ходить та й ходить,
Курчаточок водить та й водить.

Крім землеробства і скотарства, улюбленим видом занять українців було рибальство. Українські рибалки ловили щуки, бички, карасі, лящі, лини та іншу рибу. Про те, що це було справді так, підтверджують рядки з пісні «Ой ходив Іван понад лиман»:

Чи ти, Іване, рибу ловиш,
Чи ти, Іване, перевозиш? (1, 410).

Або:

На тарілці два лини,
Прийди, милий, прилини.

Серед продуктів харчування українців риба завжди займала значне місце. І про те, що українці любили рибні страви, свідчать українські пісні: «Ой гиля-гиля, гусоньки на став»:

В мене вечеря —
Рибка печена,
Не для тебе, серденько,
Приготовлена. (1, 239).

А в пісні «Та було в батька три дочки» співається так:

Та й посідали за столом,
Та й закусили пирогом.
Та й поїли рибки,
Та й послухали скрипки (2, 161).

Поширеним продуктом харчування українців були гриби, бо гриби, як і риба, вважалися дешевим продуктом, і тому в скрутні часи голодоморів та неврожайів часто рятували від голодної смер-

ті. А про те, що українці добре розумілися в грибництві свідчать українські пісні: «Дівчинонька по гриби ходила» (1, 389), «По опеньки ходила» (2, 159), «Ой джигуне, джигуне» (2, 99) та інші. Наведемо рядки з останньої:

А хто любить грибки,
А хто печерички,
А хто любить дівки,
А я — молодички.

Слід зазначити, що, звичайно, всі їстівні страви, про які говориться в піснях, рослини чи птахи та тварини згадуються лише принагідно до певного ситуаційного моменту, певних життєвих обставин. Іноді у жартівливому плані, але народознавчий аспект їх від цього не менший.

Одним з найважливіших видів господарської діяльності та мистецької культури українців, що був невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської сім'ї, була обробка рослинного волокна (льону, конопель)¹. З волокон льону та конопель прядли домотканну тканину — полотно, з якої шили одяг та використовували в інших цілях. І частково процес прядіння та складові елементи техніки, призначеної для виготовлення тканини, відображено в українських народних піснях. Причому пріоритет у цьому домашньому промислі належав жінкам. Це знайшло відображення у цілому ряді українських народних ліричних пісень: «Раз приходжу я додому»:

Кидай гребінь, годі прядти,
Давай їсти, пити.
Перестала жінка прядти,
Як ухватить днище
Та за мною, а я з хати,
Утік на горище (2, 234).

Або в пісні «Ой устану я в понеділок»:

Ой устану я в понеділок
Чи не наряду я хоч починок (2, 182).

А в пісні «Ой пряду, пряду, спатоньки хочу...», крім того, що співається про прядіння, як вид домашнього ремесла, співається про виснажливу працю молодої жінки у сім'ї чоловіка:

Ой пряду, пряду,
Спатоньки хочу...
Ой склоню я голівоньку,

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф., Скуратівський В. Т., Ткаченко Л. О. Допоміжні види господарської діяльності. Домашні промисли та ремесла. // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 65.

На білу постілоньку,
Може, я засну (1, 442).

В житті українців, як і інших народів, важливу роль відігравали засоби пересування, які значною мірою впливали на їх економічний розвиток, спосіб життя, інтенсивність міжнетічних контактів. На Україні протягом століть існувала густа мережа транспортних артерій — водних і сухопутних¹.

Шляхи й дороги з'єднували між собою населені пункти України. Вони теж знайшли відображення в українських народних піснях. Наведемо для прикладу рядки з пісні «Оре Семен, оре»:

Оре Семен, оре,
На шлях поглядає...
Чужі жінки обід несуть,
Моеї немає (2, 22).

Шлях у цій пісні — це смуга землі, що призначена для їзди та ходіння.

А в пісні «Ой я маю чорні брови» є такі рядки:

Я би місточок збудувала
Ще й намалювала,
Я би тобі доріженьку
Плиточками клала (1, 302).

У цій пісні мова йде про дорогу, як штучно створений довгий відрізок землі, по якому передбачається пересування в просторі.

Основними видами сухопутного транспорту українців з найдавніших часів були брички, вози в теплу пору року, а взимку — сани. В брички та вози запрягали коней і використовували цей вид транспорту по різних потребах. Згадаймо хоч би популярну по всій Україні пісню «Куди їдеш, Явтуше», у якій співається про те, що Явтух віз гроші на базар, а в пісні «Раз поїхав за снопами» співається, як хлопець задивився на дівчину, що сиділа під копами, і поламав воза. Або хоч би згадати пісню «Куди їдеш, Романе», який їхав возом на ярмарок і віз дівчат і парубків продавати. Ця пісня жартівлива. У жартівливому плані протиставляються дівчата, що їх Роман хоче продати по 100 рублів, бо «на вулицю не хотять, до роботи аж пишцать», хлопцям, яких Роман хоче попродавати за три гроша, «бо робити не хотять, на вулицю — аж пишцать!». У цих піснях, як бачимо, виразною є і інформативно-пізнавальна сторона поетичного тексту, і повчально-виховна.

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Транспорт і засоби пересування // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 77.

У такій пісні як «Біду собі купила» визначається, що віз чи візок використовується з метою вивезення сміття, яке назбиралося за три дні у хаті ледачої жінки:

Купи, мужу, візочок
Ще й сіру кобилу,
Та й вивезем сміттячко
На попову ниву (2, 216).

А у жартівливій пісні «Ой, ньенько, ньенько» засобом пересування є і віл, і телиця, і телята, що створює комічний ефект, бо ні на волів ніхто верхи не їздить, а тільки запрагають, ні на телиці, ні на телятах:

Поїхали ковалі
Да з чужої сторони.
Що старого коваля
Посадили на вола,
А старую ковалицю
Посадили на телицю,
А маленьких ковалят
Посадили на телят.
Кує коваль бричку,
Заглядає в пічку,
Чи є борщ, чи є каша,
Чи є в борщі штука м'яса (2, 108).

В усі часи на Україні була широко розповсюджена їзда на конях як один із засобів пересування. Свідчать про це і слова відомих українських пісень:

Сідлай, хлопче, вороного,
А собі бери другого
Та поїдем погуляєм,
У сусіда побуваєм! (1, 226).

Або:

Ти, козаче, молоденький,
В тебе коник вороженький,
Сідлай коня та їдь із двора,
Бо ти не мій, я не твоя! (1, 335).

Селяни їздили верхи кіньми на невеликій відстані без сідла. Козаки, у яких верхова їзда була пов'язана з військовим побутом, здавна використовували сідла, як один з лаштунків необхідних при верховій їзді¹. Прикладом у цьому плані може бути пісня «За нашою слободою»:

¹ Детальніше див.: Горленко В. Ф. Транспорт і засоби пересування // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 80.

Не подоба мені, мати,
Зеленого жита жати.
Та подоба мені, мати,
Кониченька сідлати,
На Україну поїхати.
Ой поїхав на Україну,
Пустив коня на долину,
А сідельце на калину (1, 38).

Значне поширення здавна мали водні засоби пересування. Українські човни, пароми, перевози теж є пісненими образами. Щоб переконатися в цьому, згадаймо рядки відомих українських пісень:

За тихим Дунаєм
Молодець гуляє,
На той бік гукає.
Подай, подай перевозу,
Я перевезуся! (1, 253).
(«Ой там за Дунаєм»).

Або ще:

Побуваю край Дунаю, (2)
Не раз тебе споминаю (2)
Коби човен та весельце, (2)
Почував би-м себе, серце, (2)
Та ні човна, ні парома — (2)
Ночувати мушу дома! (2) (2, 74).
(«Пливе качур по Дунаю»).

Оскільки людина, як і пташка, прагне збудувати собі житло, яке є для неї оберегом від холоду, негоди й усього злого. Людина обожнювала свою домівку, тут проходило все її життя, найкращі хвилини відпочинку після тяжкої праці і довгої дороги. Тут росли діти, тут готувала дружина їжу. Тому народна пісня з великою теплотою і любов'ю оспівала людське житло.

«Народна архітектурна творчість сягає своїм корінням найдавніших етапів формування цивілізації. Вся історія розвитку цієї галузі культури народу свідчить про неабиякий талант багатовікового народного досвіду.

Максимально враховуючи природні умови, найдавніше населення території України створювало свої оселі біля водоймищ, на захищених від вітру ділянках»¹.

Про особливості сільських поселень та народного житла несуть нам відомість українські народні пісні. Хати, в яких жили

¹ Косьміна Т. В. Поселення та житло. // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. С. 83.

українці, найчастіше були дерев'яними. Про це співається і в пісні «Жалі мої, жалі»:

Поставлю ти хату з твердого дерева, —
Ой буду я в тебе кожного вечора.
Посталю ти сіни з сухої дубини, —
Ой буду я в тебе кожної години (1, 211).

Найчастіше українські хати будували з двох кімнат, які були між собою з'єднані сіньми, що являли собою нежилу частину хати і поділяли будинок на дві половини. Доказом того можуть бути рядки з пісні «Закувала зозуленька»:

Вода в сінях у кадушці,
Візьми та й напийся.
Гей, сидить дівка у світлиці
Піди подивися (2, 53).

Світлиця, про яку згадується у цій пісні, — це світлиця, парадна кімната в будинку. І про те, як доглянута була світлиця, судили й про господиню, або про її дочку, яка вже була на виданні. Про це співається у пісні «Ой при лужку, при лужку»:

Здоров, здоров, любий зятю,
Пожалуй у хату!
Я не хочу в хату,
Хочу у світлицю,
Розбуджу солодкий сон,
Красною дівицю (1, 220).

Український двір, до складу якого, крім хати, входили і господарські будівлі (комори, стодоли, загони, стайні), був огорожений тином (огорожею, сплетеною з лози чи іншого тонкого гілля), або перетинком (невеликим тином, що плетений поперечно). Про ці огорожі співається в пісні «Якби мені не тиночки»:

Якби мені не тиночки
Та й не перелази,
Ходив би я до дівчини
По чотири рази.
Якби мені не тиночки
Та й не перетинки,
Ходив би я до дівчиноньки
Та й щовечоринки.

І, звичайно, біля кожного двору були ворота (прохід або проїзд в огорожі між будівлями тощо), про які згадується в пісні «Ой коню, мій коню»:

Повези мене, мій коню,
Аж де моя мила.
Перед воротами та вдар копитами... (1, 218).

В кожного доброго господаря була своя криниця (глибоко викопана і захищена цямринами від обвалів яма для добування води). Копали криницю у дворі або в саду:

Ой там криниця під перелазом —
Вмиємось, серденько, обоє разом.
(«Сонце низенько, вечір близенько»).

Або:

Розпрягайте, хлопці, коні
Та лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
Та й криниченьку копать...
(«Розпрягайте, хлопці, коні...», 1, 226).

Щодо традиційного інтер'єру українського житла, то він не був дуже багатим. Обов'язково в українській хаті була піч — споруда з цегли або каменю, призначена для опалення приміщення, випікання хліба, варіння страв та ін. Так, у пісні «Коли б мені господи» згадується ця споруда:

А сверкуха та у печі топить,
Сюди, туди, он куди,
Та й у печі топить (1, 440).

А в пісні «Як до мене Яків приходив» піч і запічок (місце на печі, відгороджене комином, або за піччю) виконують іншу функцію:

Иди, іди, Якове, з хати,
Бо на печі батько та мати.
А в запічку батькові діти,
Нігде тебе, Якове, діти (2, 80).

Тут верхня частина печі і запічок використовуються як місце для лежання, сидіння.

Крім печі, у хаті обов'язково були лави, столи:

Та столи ж мої, ой тесовії,
А скатерті ллянії... (1, 25).
(«Та, ой, сон, мати...»).

Часто столи були виготовлені з соснових дошок:

Посади його, дочко,
За сосновий столик.
Та й назви його, моя дочко,
Сивенький соколик... (1, 448).
(«На долині дуб, дуб»).

Уздовж тильної сторони між піччю та причілковою стіною будували дерев'яний настил, на рівень пічної лежанки, — так зва-

ний піл¹. Удень він використовувався для хатніх робіт, а вночі на ньому спала родина. Згадується піл у пісні «Ой і зрада, карі очі, зрада»:

До столу йдеш,
Все листоньки пишеш,
А як до полу йдеш,
Дитину колишеш... (1, 298).

Дослідивши тексти українських народних ліричних пісень, ми побачили, що, крім емоційного потенціалу, вони мають у собі значний інформативний потенціал. Хай лише у вигляді певного штриха, побутової деталі вони несуть у собі відомості про особливості життя й побуту українців у різні історичні часи і цим ніби промовляють до нащадків зберегти у пам'яті народні святині, пам'ятати, як жили, що робили, про що мріяли їхні предки.

Дослідження як духовних надбань, так і матеріальної культури українського народу допомагали зрозуміти шляхи його історичного розвитку, глибоких історико-культурних зв'язків з слов'янськими народами, корені спільності, що їх єднали і єднують.

Народний одяг — один з основних компонентів матеріальної культури, тісно пов'язаний з усією історією народу.

Український народний одяг розвивався і вдосконалювався протягом століть, вбираючи багатотіковий досвід, засвоюючи кращі традиції. Процес відбувався, зазнаючи впливу історичних, соціально-економічних та культурних факторів.

Розвиток форм одягу пов'язаний з пристосуванням їх до основних виробничих процесів, до умов географічного середовища, він проходив у тісній залежності від змін у галузі виробництва, культури та соціально-класової структури².

У своїй книзі «Звичаї нашого народу» Олекса Воропай зазначав: «Український національний одяг має такі характеристичні прикмети: нечисленність частин убрання, простота крою, перевага білого кольору, спокійні барви прикрас та відсутність зайвої оздобы — збережене почуття міри. Це ті властивості нашого національного одягу, що надають йому перевагу перед народними одягами інших народів»³.

Український одяг переважно був полотняним, бо ткацтво полотна — одне з улюблених занять українців, але, як свідчать

¹ Детальніше див.: Косьміна Т. В. Поселення та житло. // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 87.

² Матейко К. І. Український народний одяг. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 5.

³ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 2. — Мюнхен: Українське видавництво, 1966. — К.: Оберіг, 1991. — С. 291.

українські народні пісні, то одяг заможні верстви населення України шили з оксамиту й шовку:

Будуть гості в шовках, в оксамиті,
А ти, нене, в полатаній світлі...
(«У неділю рано-пораненьку», 2, 32),

з атласу чи китайки:

Черевички з китаєвички,
Паньчошки з атласу.
Ходи, Дзюбо, моя люба,
Бо не маю часу (1, 235)

та з інших тканин.

А зараз розглянемо, як відображаються особливості народного жіночого вбрання в пісенних творах. В українській народній пісні «Розпрягайте, хлопці, коні» є такі рядки:

Вона ростом невеличка,
Ще й літами молода,
Руса коса до пояса,
В косі стрічка голуба... (1, 266).

Лірична героїня пісні — щира українка з довгою русою косяю. Українські дівчата обов'язково вплітали у коси стрічки голубі або червоні.

Коси українських дівчат були довгі, справді до пояса. Довга коса — честь дівоча!¹

Найурочистішими моментами народного весілля є розплітання дівочої коси. Цей момент символізує собою кінець дівування². Саме про це співається в пісні «Було літо, було літо»:

А вже ж мої чорнобривці
Процвітають,
Вже ж мою русу косу
Розплітають (2, 285).

У неділю та в свята дівчата в коси вплітали різнокольорові стрічки. Підтвердженням цього може бути пісня «Світи, світи, місяцю»:

А у тої вдовоньки, гей,
Дочка молода, та гей, гей,
По світлоньці ходить,
Чеше волоса.
Чеше ж вона чеше, гей,
Перечісує, та гей, гей, гей, гей!

¹ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 2. — Мюнхен: Українське видавництво, 1966. — К.: Оберіг, 1991. — С. 291.

² Там же. — С. 291.

Голубою лентою
Переплітає,
А другою красною, гей,
Перев'язує, та гей, гей, гей! (1, 328).

Найкращою оздобою голови дівчини є вінок. Українські дівчата плетуть собі вінки з квітів маку, синіх волошок, білого ромен-зілля, чорнобривців та дикої рожі...¹ І ніби підтвердженням цих слів Олекси Воропая є рядки з української пісні «Ой ти, дівчино, заручена»:

З різного цвіту вінки сплітала,
Біленьким личком всіх чарувала... (1, 310).

В українському народному весіллі вінок відіграв роль оберега зарученої від «поганого ока». Тому дружечки перед весіллям сплітали вінок. Приступаючи до плетення вінка для «молодої», дружки хором випрошували благословення:

В долину, дівчата, в долину
По червону калину,
По хрещатий барвінок, —
«Молодій» на вінок...
Із руточки — дві квіточки,
Благослови, Боже,
І отець, і мати, —
Вудемо вінок зачинати!²

У розділі «Флора і фауна України в народній ліриці» ми вже згадували символіку барвінку, але нам хотілося б ще раз акцентувати на тому, що ті місця, де росте вічнозелена трав'яниста рослинка з блакитними квіточками, в народі вважались освяченими, ця рослина за народним повір'ям відгонила злий дух. Там, де барвінок, не було нечистої сили³. Саме тому у весільний вінок як оберіг вплітався барвінок.

Українські жінки та й дівчата дуже полюбляли прикраси, особливо намисто. У святкові дні дівчина, прикрашена багатьма разками намиста, уквітчана вінками та стрічками, мала надзвичайно мальовничий вигляд. Але слід зазначити, що намисто було не тільки прикрасою, воно було ознакою певного майнового цензу. І на це зверталася увага: чи з заможної, чи з бідної сім'ї дівчина. Часом один разок намиста міг коштувати пару волів. Ось, наприклад, про дівчину-багачку співається у пісні «Ой поїхав за снопами»:

¹ Детальніше див.: Воропай Олекса. Звичаї нашого народу // Етнографічний нарис. — Т. 2. — С. 298.

² Там же.

³ Там же.

Сірі воли на оборі, на оборі,
А на шиї в мене дукач, в мене дукач!
Нехай тебе чорти знають, чорти знають
Із твоїми багачами, багачами!
Воли твої поздыхають, поздыхають,
Ти ж погана й з дукачами, дукачами!¹

Що ж таке дукач? «Короткий тлумачний словник української мови» дає таке тлумачення цього слова: «Дукач. — 1. Старовинна срібна чи золота монета. 2. Багатий, багата людина. 3. Жіноча прикраса у вигляді монети або з монет»².

Дукачі носили на шиї серед намиста або просто на стрічці, приваривши для цього до монети вушко.

«В будні дні при роботі дівчата одягали не багато намиста, бо боялися, що нитка розірветься і не тільки пропаде намисто, від цього велика шкода, а й треба сподіватись якогось лиха, бо ж за народними віруваннями розсіпане намисто накликає біду. Про це згадується і в народних піснях:

Попід гаєм зелененьким дівчина ходила,
Сумна, вона невесела — коралі згубила.
Коралики утонули, а хусточка плавле,
Ходить дівка попід воду, білі руки ломле.

«Але зовсім без намиста дівчатам бути не можна, і в будень, бо існує повір'я, що намисто оберігає дівчину від застуди, а тому завжди треба мати бодай один разок намиста на шиї»³.

Крім намиста, також поширеними жіночими прикрасами були перстні:

Ой маю я срібний перстень,
Пущу по горі,
Ой маю я три сестрички
В чужій стороні... (1, 415).
(«Ой летіла зозуленька»).

У пісні «Розпрягайте, хлопці, коні» теж згадується про перстень як прикрасу:

Просив, просив, відеречка —
Вона йому не дала,
Дарив, дарив з руки перстень —
Вона його не взяла (1, 266).

¹ Див.: Закувала зозуленька. Антологія народної творчості. — К., 1989. — С. 282.

² Короткий тлумачний словник української мови. — К.: Радянська школа, 1978. — С. 687.

³ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. — Т. 2. — С. 311.

Для українських жінок було характерно не тільки вміння носити прикраси, вміння завітчатися до лица, але й прагнення бути охайною, бо саме охайність зовнішнього вигляду характеризувала дівчину, як майбутню господиню, яка вміє дати порядок собі і біля себе.

Про те, що українські жінки, а особливо молоді дівчата, були не байдужі до свого зовнішнього вигляду свідчить і пісня «Ой з-за гори дим іде»:

В золоте люстерко
Виглядалася,
Золотим гребінчиком розчесалася,
Розчесалася (2, 45).

У пісні «Зеленая моя дібровонька» образ дівчини подається багатоаспектно. В цій пісні парубок питає матері, котру дівку брати:

Ой чи тую, мати, брати,
Що біленько ходить?
Ой чи тую, мати, брати,
Що намисто густо?
Ой чи тую, мати, брати,
Що головка гладка?
Гляди, сину, людей питай,
Чи метена хата¹.

Що ж повинна дівчина була надбати в скриню? Перш за все, як свідчать про це ліричні пісні, вона повинна наткати полотна, нашити сорочок, оздобити їх вишивкою та мережками, вишити рушники, хустки та інше.

Основним головним жіночим убором була хустка, яку часто оздоблювали вишивкою:

Як ішов я з Дебречина до Хусту,
Знайшов лем, я вишиваную хустку.
(«Як ішов я з Дебречина» 2, 157).

Був на Україні ще звичай, коли йшов козак на війну, то дівчина дарувала йому хустку, яка була символом вірності. Про це співається в пісні «Ой да пішов би я»:

Ой да пішов козак,
Ой да пішов молоденький
Та хустину має... (1, 84).

«На випадок, коли козака спіткає смерть в дорозі, чи він гине в бою, хустка від дівчини виконує важливу роль; нею вкри-

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 310—311

вають обличчя козака, «щоб хижі птахи очей не вдовбали, козацької крові не випивали...» У пісні про це співається:

Дай же, дівчино, хустину,
Може, в бою де загину —
Накрию очі темної ночі,
Легше в могилі спочину...»¹

Хусточки дарували хлопці коханим дівчатам як символ того, що вона є його обранкою:

Хусточко ж моя, шовковая!
Тебе милий дав, бо мене сподобав,
Коло теї та криниченьки,
Як зо мною стояв (2, 402).

Хустина була і складовою частиною весільної символіки. Її на знак згоди дарувала наречена нареченому. У пісні «Хусточко ж моя...» передається розмова дівчини, яку віддають за нелюба:

Хусточко ж моя
Вишиваная!
Чи на те ж тебе я
Та вишивала,
Що нелюбу та немилому
Тепер віддала?! (2, 403).

Основною частиною жіночого вбрання була сорочка. Комір, груди, рукава і поділ жіночої сорочки оздоблювався вишивками та мережками. «Жіноча сорочка належить до найстаршої одягу наших предків»².

Як зазначав О. Воропай у своєму етнографічному нарисі, «звичайна довжина українських жіночих сорочок, що носяться з плахтою або запаскою, повинна сягати по «кісточки». Сорочки до спідниці шийються трохи коротші. З-під плахти чи запаски повинен визирати долішній вишитий край сорочки, що називається «поділ» або «подолик»³.

Як образна деталь у пісні «Задумали Базилевці» подаються елементи жіночого вбрання:

Ой у тої Мар'януші
В подолах мережки...
...та у косі стрічка...
Як ударив козак Іван
Кілкою по височку,

¹ Детальніше див.: Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. 2. — С. 317—318.

² Там же, С. 328.

³ Там же, С. 330.

Враз окровив Маріяні
Плаття і сорочку (2, 136).

Відомо, що складовою частиною жіночого одягу була плахта. Дівчата за народним звичаєм носили червоні й голубі плахти. Підтвердженням цьому може бути пісня «Ой по горі, по горі»:

Перекажіть дівоньці, (2)
Що в червоній плахтоньці (2)
Нехай мене та й не жде, (2)
Нехай заміж іде (2) (1, 279).

Поверх сорочки носили також, замість плахти, спідницю. Ось, наприклад, у пісні «Продай, милий, сиві бички» співається:

Продай милий, дві телиці —
Купи мені дві спідниці... (2, 232).

Поверх плахти або спідниці дівчата й жінки носили фартух. Про це згадується у пісні «Куди вітер віє, то туди я й хилюся»:

Що дівчина вірна,
По садочку ходить
Та грушечки збирає.
Ой назбирала грушок
Повнесенький фартушок (1, 367).

Замість плахти і спідниці дівчата носили запаски. Запаска — це жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовували замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки. У пісні «Чи я вплила» співається:

А я тую та й дрібну яську
Ізберу в запаску, —
Таки свому козаченьку
Підійду під ласку... (1, 275).

Згадується в народних піснях і такий жіночий одяг, як юпка. Юпка — верхній жіночий одяг у вигляді короткої сукні без рукавів, або довгої приталеної жилетки, призбореної у поясі. Прикладом може бути пісня «Ой продала дівчина курку»:

Ой продала дівчина юпку
Та купила козакові губку... (2, 116).

А в пісні «Ой джигуне, джигуне» називається такий жіночий одяг як юпка й запаска, ще й вказується їх колір:

Зелена юпка,
Червона запаска,
Люби ж мене, джигуне,
Коли ж твоя ласка (2, 99).

Шляхетні жінки своїм вбранням вирізнялись з-поміж нешляхетних жінок, якщо нешляхетні жінки були одягнені відповідно до традиції в національний одяг, то основним одягом шляхетних

жінок була сукня. Прикладом цьому може бути пісня «Ой був у Січі старий козак»:

Оце тобі, пане Саво,
Сукні-адамашки,
Що ти нажив, вражий сину,
З козацької ласки! (1, 60).

Не обійшла увагою українська народна пісня й зображення чоловіків. І знову ж таки ці описи трапляються в піснях у вигляді художніх деталей. Ось, наприклад, як описуються у піснях чоловічі зачіски:

Ой, Марічко, чичири,
Чичири, чичири,
Розчеши ми кучері,
Кучері, кучері... (2, 144).
(«Ой, Марічко»).

Це свідчить про те, що особливістю зачісок чоловіків на Україні була коротка стрижка, але часто, особливо парубки, хизувалися своїми довгими чорними кучерями:

Та схилив же голівоньку
Сиву коню аж на гриву,
Та й розпустив чорні кудрі
Сиву гриву до копитів (1, 49).
(«Ой Морозе, Морозенку»).

«В Україні існувало вірування, що ходити під відкритим небом з непокритою головою гріх для чесного чоловіка. У народі виробилося прислів'я: «Без шапки, мов злодій ходить». За нашими звичаями ходити з непокритою головою можна лише на похоронах та біля церкви. В хаті ж, навпаки, переступаючи поріг, треба скинути шапку»¹. Вітаючись з людьми, особливо яких шанували, поважали чоловіки, також знімали головний убір. У пісні «Ой у полі нивка» співається:

Жала ж вона, жала,
Сіла спочивати,
Їхав козак з України,
Мусив шапку зняти (1, 260).

А в пісні «Ой гай, мати», козак, знімаючи шапку, підкреслює повагу до своєї Батьківщини:

Ой поїхав з України
Козак молоденький,

¹ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. 2. — С. 363—364.

Виїжджавши, шапку знявши,
Низенько вклонився... (1, 82).

Популярним натільним чоловічим одягом була біла полотняна сорочка, часто з вишитим коміром, грудьми та рукавами. У пісні «Ой джигуне, джигуне» співається:

А у того джигуна
Вишивані рукава,
А у мене молоді
Вишивані подола (2, 99).

Здавна пояси́м чоловічим одягом були штани і шаровари. Шили їх переважно з фарбованого (часто фарбували ягодами бузини) полотна або синьої китайки та інших тканин.

Про штани та шаровари, як зазначає Олекса Воропай, існує в народі багато дотепних жартів, прислів'їв:

«Шаровари сині, а ще дома двоє в скрині!
Утяв Панька по штанях»¹.

Згадуються штани і в жартівливій пісні «Сіяв мужик просо»:

Купив мужик штани,
Жінка каже фрак.
Ой так чи не так,
Нехай буде з штанів фрак! (2, 236).

«Український народний одяг зверху оперізується поясом. Пояси бувають шовкові, вовняні та бавовняні»².

«Підперізуючись поясом, чоловіки та парубки обвивали собі стан навколо по кілька разів, а кінці пояса підтикають так, щоб краї його з китицями звисали до низу»³.

Дівчата, обираючи собі нареченого, звертали увагу й на те, який у хлопця пояс:

Ой кувала зозуленька
В лісі на криміні,
Я такого хлопця люблю,
Що в краснім реміні.

І жінки, і чоловіки на Україні ходили переважно в чоботах і черевиках. Взуття часто шили самі або купували на базарі:

Продай, милий, сиві бички,
Купи мені черевички...
(«Продай, милий, сиві бички», 2, 232).

¹ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — Т. 2. — С. 380.

² Там же. — С. 383—384.

³ Там же. — С. 385—386.

Або ще рядки з пісні «Ой у полі верба»:

Ой скину опанчу,
Ой та й ніжки зав'ю,
Гей, дай, боже, неділі діждати,
Чобітки куплю (1, 326).

Бідні селяни, що не мали змоги придбати собі чоботи або червики, ходили в личаках або постолах, останні являли собою м'яке селянське взуття з шматка шкіри без підошви, яке носили з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками. У пісні «Ой ішов я вулицею раз» згадується цей вид взуття:

Ой ішов я повз Марусину хату,
Загубив я з постола залату (2, 103).

Верхній зимовий одяг для чоловіків і жінок мав теж однакову назву і подібний крій. Взимку в свитах, в жупанах, в кожухах одного покрою ходили чоловіки і жінки. Підтвердженням цього може бути українська пісня «Солом'яні бички мав»:

Коли б знала, що ти мій,
Дала б тобі кожух свій!
Кожух новий, комір чорний,
Гарний хлопець та моторний... (2, 177).

А в пісні «Було літо, було літо» згадується три види верхнього українського одягу:

Скинув чумак сіру свитку,
Скинув ще й жупан...
Воли ж мої круторогі,
Гей-гей! хто ж вам буде пан?
Скинув чумак сіру свитку,
Скинув ще й кожух... (1, 146).

Розглянувши деякі особливості українського одягу, зокрема того, що згадується в пісенній ліриці, можна прийти до висновку, що в сучасному вбранні українців все більше й більше проявляються риси наших предків. Знову в моду входить вишивка, знову на українських дівчатах можна бачити дукачі на шії або серезки з дукачів. Отже, процес відродження національних українських традицій в дії. Та й елементи стилізації традиційного одягу, вишивок теж можна помітити в наш час.

Однією з ознак національної своєрідності, звичайно, є народна кулінарія. І це теж знайшло відображення в українських народних ліричних піснях.

Особливе місце в пісенному фольклорі належить хлібові. «Хліб — усьому голова», «Без хліба — суха бесіда» — ці та інші приказки оцінюють величезну роль хліба у побутовій культурі.

рі України¹. Хліб та інші мучні вироби оспівані у ліричній пісенній спадщині. А випічки з борошна згадуються у таких пісенних творах:

«Пішла мати на село»:

Пішла мати на село
Гречну муку добувати,
Гречаники учиняти,
Своїх діток годувати (2, 185),

«Та було в батька три дочки»:

Та й посідали за столом,
Та й закусили пирогом,
Та й поїли рибки,
Та й послухали скрипки... (2, 161),

«Ой дівчина-горлиця»:

Я за батька книш дала,
Я за матір книш дала,
А за свого миленького
Цуцика рябенького... (2, 148),

«Ой вийду я на улицю»:

Приїхали із Києва
Паничі
Та привезли
Калачі (2, 96) та ін.

Національним українським першим блюдом був борщ або навариста юшка з м'яса. Ці страви згадуються в піснях «Ой ненько, ненько»:

Купе коваль бричку,
Заглядає в пічку,
Чи є борщ, чи є каша,
Чи є в борщі штука м'яса... (2, 108).

«Орю я, орю я»:

Варю я, варю я,
А милому качура в ющі,
А старому каченя в капусті.
Варю я, варю я (2, 119) та ін.

Другим блюдом в українців була каша (просяна, бобова та інші):

Наварила каші з просом,
Поставила перед ясом.
Наварила каші з бобом,

¹ Детальніше див.: Артюх Л. Ф. Їжа і харчування. // Культура і побут населення України — С. 113.

Поставила перед лобом... (2, 170).
(«Гей, люди ідуть по ліщину»),

вареники з сиром:

На другий день рано-вранці
Жінка піч топила,
Та із сиром вареничків
Собі наварила.
(«Раз приходжу я додому», 2, 234) та ін.

У свій харчовий раціон українці включали і тваринно-молочні продукти:

По долині вівці пасла,
Назбирала горщик масла,
Горщик масла, грудку сира
Та всіх хлопців запросила.
(«На вулиці скрипка грає», 2, 142).

Були на Україні і свої міцні напої:

пиво:

Не плач, мила, не журися,
Я ще хлопець не вженився.
Як я буду женитися,
Дам ти пива напитися.
(«Ходила я по садочку», 1, 322),

хмельний мед, вино:

Мед-вино купує, карамзин торгує,
Гей, карамзин торгує.
(«Бескиде зелений», 2, 15),

горілка:

Піди, хлопку, піди, малий,
Та й вточи горілки,
Нехай же ми та вип'ємо
За здоров'я жінки (1, 60).

Розглянувши особливості відображення в пісенній ліриці народного житла, одягу та особливостей української кухні, перейдемо до характеристики самих носіїв цих споконвічних національних традицій.

ПОРТРЕТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНЦІВ У ПІСЕННІЙ ЛІРИЦІ НАШОГО НАРОДУ

Українські народні ліричні пісні донесли до нас надзвичайно багато цінної народознавчої інформації. Особливо важливим є те, що з пісень ми черпаємо відомості про те, яка була зовнішність українців, і, зібравши окремі портретні деталі, можна навіть намалювати збірний портрет представників української національності.

Найбагатшими на портретні відомості характеристик є пісні про дошлюбні взаємини, бо саме в них значна увага приділяється зовнішності ліричного персонажа, а у піснях про родинне життя більше уваги приділяється тому, чи іншому переживанню, тій чи іншій життєвій колізії. Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Скажи мені правду, мое серденья»:

«...Хто найсолодше в світі прожива:

Чи хазяйська жона, а чи бідна вдова,

А чи дівчина?».

«Хазяйська жона все складки складає,

Бідна вдова думки думає,

А в молодій дівчиноньці, у веселій голівоньці

І гадки немає!».¹

Найщедріше народна уява опоетизувала у піснях дівчат і молодих жінок. І це не випадково. Іван Якович Франко свого часу теж звернув увагу на цю ознаку пісенного фольклору українського народу. У своїй статті «Жіноча неволя в руських піснях народних» він зазначив: «Коли се правда, що мірою культурності всякого народу може служити те, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечно правда, що русько-український народ за сею мірою покажеться висококультурним.

Се також признали трохи чи не всі етнографи, не кажучи вже про велику щирість і ніжність чуття, котре такими чистими перлами вилилося в незлічимох чудово гарних піснях жіночих. Уже сама зверхня подоба руського жіноцтва — складна свобідна, гарна, — само його сміле та певне виступування супроти чужих лю-

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 102.

дей: все те свідчить дуже корисно про поважне, людське становище жінок руського народу».¹

Значна увага в українських народних ліричних піснях надається зовнішності, зокрема обличчю. Дослідивши значну кількість ліричних пісень, ми побачили, що найчастіше змальовуються очі, їх краса, колір, особливо очі дівочі. Які ж очі у наших українок з пісень, що прийшли до нас з глибини століть? Домінують у піснях чорні та карі очі. Підтвердженням цьому можуть бути такі українські пісні: «Жито, мамцю, жито»² («Як дівчину не любити, ксли чорні очки»), «Ой маю я чорні брови»³ («Ой маю я чорні брови, маю карі очі»), «Чорні брови, карі очі» (2,406), («Карі очі, очі дівочі, все б тільки я дивився на вас»), «Та й сон, мати»⁴ («Ой виплакала ой карі очі за чотири ночі»), «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»⁵ («Котра дівчина чорні очі має, то тая дівчинонька усі чари знає»).

Чорні очі згадуються в таких піснях:

«Ясно, ясно місяць сходить»⁶, «Повій, вітре, на Україну»⁷, «Пасла дівка лебеді»⁸, «Чорні брови, карі очі»⁹, «За тучами, за громами сонечко не сходить»¹⁰, «Ой маю я чорні брови»¹¹, «Поже-ну я сиві воли на ранню росу»¹², «Ой любив та кохав»¹³, «Ой що тепер я в превеликім горі»¹⁴, «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі»¹⁵, «Ой не шуми, луже, та зелений байраче»¹⁶.

Слід зазначити, що в ряді пісень ми помітили, що вказується не просто колір очей, чорні чи карі, а намагаються опоетизувати очі коханої, передати їх чарівний відблиск, вираз, красу, і для цього використовуються певні метафоричні утворення та порівняння, як наприклад:

¹ Франко І. Я. Жіноча неволя в руських піснях народних. (Український фольклор). Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. С. 244.

² Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 45.

³ Там же. С. 58.

⁴ Українські народні пісні про кохання. — К.: Музична Україна, 1992. С. 77.

⁵ Там же. С. 120.

⁶ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С.144.

⁷ Там же. С. 143.

⁸ Там же. С. 82.

⁹ Там же. С. 117.

¹⁰ Там же. С. 106.

¹¹ Там же. С. 58.

¹² Там же. С. 102.

¹³ Там же. С. 130.

¹⁴ Там же. С. 136.

¹⁵ Там же. С. 247.

¹⁶ Там же. С. 192.

Світите ясно, як дві зорі,
Чорні очі, як терночок.
Чорні очки, чорні очки, як терен.

Тому не створюється враження одноманітності портретної характеристики ліричного персонажа, бо кожного разу він виступає в різній життєвій ситуації, а образ подається в різному поетичному контексті. Фактично колір чорний, карий виступає як певний денотат, тобто називає тільки колір, а оточуючі слова-образи вже надають йому поетичного забарвлення.

В більшості українських народних пісень і балад зустрічається колір очей чорний і карий, а це свідчить про те, що це є найпоширенішим кольором очей українців і, очевидно, становить одну з основних ознак портретної характеристики особи української національності.

Зустрічається також в народних піснях при змалюванні зовнішності ліричного персонажа сині (голубі) очі, але значно рідше, ніж чорні і карі:

Ой голубі в Маші глаза,
Голубі в Маші глаза,
Да голубі у Маші глаза
Ой не туманить їх сльоза,
А туманить їх любов,
Да туманить їх любов...
(«Зацвіла в лузі лоза»)¹

У пісні «Я си легінь, добре серце мам» так співається про дівочі очі:

«Хоч я легінь, але серце мам,
Через милі очі сині спокою не мам»².

Або в іншій відомій народній пісні співається:

...Очі сині та карі
Не підходять до парі...

Іноколи, колір очей в пісенному фольклорі передається через колір квітки:

Ой ви, очі волошкові,
Мов троянди пелюстки уста.
Стан твій ніжний смерековий,
Ти, веснянко моя чарівна.³

Часто поряд з очима в піснях оспівують брови чорні, — що теж є символом дівочої краси:

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 134.

² Українські народні пісні про кохання. — К.: Музична Україна, 1992. С. 7.

³ Струни серця. К.: Дніпро, 1985. С. 239.

...Викликав же козак дівку
З чорними бровами...
(«Вилітай же, соколеньку»)¹

...Причарую руки й ноги
Ще й карії очі...
Ще й чорнії брови...
(«Зеленая моя дубрівонько»)²

А в дівчиноньки, чорні брівоньки,
Ти, козаченько, не важся...
(«Ой лугом іду, голосок веду»)³

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі?
(«Нащо мені чорні брови»)⁴

«А у сеї близенької
Тільки чорні брови.
А у сеї близенької
Брови на шнурочку...».
(«Одна гора високая»)⁵

Стала слава, стала слава,
Стали й поговори.
Да на тую дівчиноньку,
Що чорнії брови.
(«Стала слава, стала слава»)⁶

А ся не див'ю на чорне поле,
Тільки ся дивлюся на чорні брови.
На чорнім полі треба робити,
А чорні брови треба любити.
(«Ломлю калину, кладу на купину»)⁷

Чорні брови оспівуються у цілому ряді українських народних пісень, як ознака дівочої краси, чарівності. Це такі пісні як: «Ой вийду я за ворота, стану між орлами»⁸, «Ой у лужку при лужку»⁹, «Ой не цвіти буйним цвітом»¹⁰, «Ой у лісі, в лісі»¹¹ та багатьох інших.

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 53.

² Там же. С. 310.

³ Там же. С. 270.

⁴ Там же. С. 247.

⁵ Там же. С. 203.

⁶ Там же. С. 175.

⁷ Там же. С. 112.

⁸ Там же. С. 86.

⁹ Там же. С. 92.

¹⁰ Там же. С. 110.

¹¹ Там же. С. 126.

Чорні брови, карі очі в українських народних ліричних піснях обов'язково зображуються на рум'яному білому личку, як от у пісні «Вийди, дівчино, вийди, дівчино»:

Вийди, дівчино, вийди, дівчино,
Та в гай по телята,
Нехай же я подивлюся
На ті бровенята.
Вийди, дівчино, вийди, дівчино,
Та в гай по теличку,
Нехай же я подивлюся
На те біле личко.
Вийди, дівчино, вийди, дівчино,
Темненької ночі,
Нехай же я подивлюся
На ті чорні очі»¹

Тому, очевидно, не випадково звучать рядки з пісні «Вже місяць сходить, легкий вітер віє»:

«—Чари у мене давно готові,—
Білее личко, чорнії брови»²

Також народ оспівує стрункий стан, косу до пояса, чорне або русяве волосся, милий голос та ін. Ось як у пісні «Вечір на дворі, ніч наступає»:

«Дай подивитись в карії очі,
Стан твій сбняти тонкий дівочий,
Глянути в личко біле, чудове,
На косу довгу, на чорні брови.
Вийди до мене, голубонько мила,
Буду любити вік до могили».³

Низкою прекрасних ніжних порівнянь характеризує кохану парубок з пісні «Що то в лісі зашуміло»:

«Та й знайшов я собі пару —
Вісімнадцять літ дівчину.
Біле личко — як платочок,
Чорні брови — як шнурочок,
Очі карі — як терночок —
Дівчинонька молода»⁴

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 48.

² Українські народні пісні про кохання. — К.: Музична Україна, 1992. С. 20.

³ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 66.

⁴ Там же. С. 89.

Дівчина як центральний персонаж народної лірики оспівана надзвичайно колоритно, з великою любов'ю й шаною. Дівчина у піснях оспівана як писанка. В розкритті її почуттів, гармонії зовнішньої краси й сердечності та доброти народна поетична фантазія виявила себе до краю щедрою. Відомий письменник та кобзар Гнат Хоткевич цілком слушно зауважив, що «українці люблять свою дівчину».

Творці ліричних пісень нерідко вдаються до асоціативного зіставлення явищ природи і людини для передачі її виняткової краси, сприйнятої зачарованими, закоханими очима, як от у пісні «Дош іде, да дош іде»:

«Ой дівчина ти моя,
Сй личко, як калина.
Личко, як калина
Васильками пахне»¹.

З цією піснею співзвучна й пісня «Пішов же я на вулицю та й тепера каюсь», у якій є такі рядки:

Пішов же я на вулицю та й тепера каюсь,
Пєлюбив я дівчиноньку, аж усміхаюсь.
Така гарна, біла, повна, красна, як калина,
Як такої не любити, лихая година!»².

«І справді, для змалювання дівчат та жінок взагалі, за виїтком хіба що ледащиць, розпутниць, багачок і злих лайливих жінок, дебираються найяскравіші епітети й порівняння:

Молодиці — як зірниці, дівчата — як сонце.
Написав би на папері, поклав на віконце.

«Все це зумовлювалось народними традиціями шанування жінки, визнанням її певноправності та свободи... В цих піснях, як писав І. Нечуй-Левицький, бачимо широку свободу дівочої й жіночої особистості, рівність права в коханні та жениханні дівчини з парубком, протест сина й дочки проти батька й матері, невістки проти свекрухи. Дівоче кохання тут вільне, як цашка в небі: його не можна ні купити, ні задарити. Дівчина вибирає собі парубка, як парубок дівчину. Недурно ж на Україні в народі ходить давній переказ, що колись дівчата самі сватались за парубків: дівчина, було, прийде в хату, де вона назнає собі парубка, покладе хліб на стіл й сяде на лаві. То був знак, що вона хоче заручитись з господарським сином. Як до неї господар не промовляє й слова, то був знак, що його син не хоче женитися на ній, але люди мали за гріх давати дівчині гарбуза.

¹ Українські народні пісні про кохання. — К.: Музична Україна, 1992. С. 66.

² Там же. С. 131.

Пісенний образ дівчини завжди сповнений почуття гідності, і це надає йому надзвичайно оптимістичного освітлення навіть у найдраматичніших ситуаціях (горде сприйняття суперниці, достойне переживання зради, опір батьківським заборонам і т. д.).

Подібно до образу дівчини змальовується парубок — переважно з позиції ліричної героїні, через її ставлення до нього¹.

Яскравим прикладом ніжного ставлення дівчини до парубка, замилювання його красою може бути пісня «Ой ти, дубе, дубе кучерявий дуже»:

«Я б твоє личко та й намалювала,

А чорнії брови пером написала,

А темнії кудрі та й позолотила...»².

Щедрі в народній ліриці дівчата на пестливі слова, яскраві поетичні порівняння, через які неприховано проступають сильні прекрасні почуття. Дуже виразною в цьому плані є пісня «Дівчина моя, переяславко»:

«Дак що ж, дак що ж, дак щоцілюю,

Да й у тую губоньку да золотую,

Да в той усочок, як колосочок,

Да у тії брівоньки, чорні, як шнурочок,

Да й у той видочок — повен, як гірочок»³

В центрі портретної характеристики знову ж стоять очі. У парубків, як і в дівчат вони найчастіше карі:

«Била мене мамка зночі

За Іванкові карі очі»

(«Тече вода каламутна»)⁴

Але знову ж таки поетизуються в піснях і сині очі, як ст у пісні «Я того хлопця люблю»:

«А того я хлопця люблю, що віченька сині,

Мене вчора поцілував, а чую донині»⁵.

Багаті українські народні пісні й на інші портретні деталі парубків. Часто у піснях співається про чорнобрових парубків:

«Де ти мильїй, чорнобровий,

Де ти, озовися...».

(«Йшли корови із діброви»)⁶.

¹ Дей Олексій. Народна лірика кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 9—10

² Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 254—255.

³ Там же. С. 95.

⁴ Українські народні пісні про кохання. — К.: Музична Україна. 1992. С. 21.

⁵ Там же. С. 26.

⁶ Там же. С. 72.

Особливо поетизуються у піснях парубки кучеряві і з чорними бровами, як у пісні «Пожену я сірі воли»:

«Розчешу я русі кудрі
На чорнії брови.
Нехай мої русі кудрі
Вітер розвіває,
Нехай моя дівчинонька
Ще рік погуляє»¹.

Або ж у пісні «Пасітеся, сірі воли, на крутії гори»:

«Пасітеся, сірі воли, на крутії гори,
Зачешу я жовті кудрі на чорнії брови»².

Часом образ парубка замінюється його портретною деталлю, як у пісні «Ой кучері, кучерики»:

«Ой кучері, кучерики,
Кучері кручені,
Не раз з вами простояла
В вечір до вечері»³.

Та є в українській народній пісенній ліриці й пісні, у яких подається досить розгорнутий портрет парубка. Яскравою у цьому плані є пісня «Серце ми ся розпадає»:

А я свого миленького пізнаю здалека,
Він високий та тоненький, як в лісі смерека.
А у мого миленького волосся кручене,
Хто не знає, то думає, що позолочене.
А мій милий, чорнобривий в білім капелюсі,
Як м'я вчора поцілував — донніні сміюся»⁴.

У деяких пісенних творах портретні характеристики парубків і дівчат подаються у зіставленні, як у пісні «Як вийду я на могилу»:

«Роман чорний, а я руса
Романові наравлюся
Роман чорний, а я кара,
Оце ж наша вірна пара»⁵.

Співзвучна з нею пісня «Ой на горі криниченька»:

«Він високий, а я низька,
Він далекий, а я близька.

¹ Українські народні пісні про кохання. — К.: Музична Україна, 1992. С. 92.

² Там же. С. 123.

³ Там же. С. 84.

⁴ Там же. С. 23.

⁵ Там же. С. 15.

Він чорнявий — я білява,
Я ся йому сподобала»¹.

Найчастіше в українських народних ліричних піснях ці образи постають поряд, взаємодоповнюють один одного:

Ой стоїть козак, як явір над водою,
Зазеленівся, як барвінок зимою.
Стоїть дівчина, як у полі билина,
Зачервонілась, як у лузі калина.
Чи од вітроньку, чи од ясного сонця,
Чи од козака, що стоїть край оконця»².

Постать парубка виступає в піснях частіше як об'єкт зображення, а не як суб'єкт, що також свідчить про головну участь дівчат та жінок у творенні цих пісень. Особливою задушевністю овіяний образ парубка в піснях на теми розставання дівчини з козаком — тимчасове чи й довічне. Ось одна з таких життєвих ситуацій відображена у пісні «Ой вийди, дівчино, вийди, мое серце»:

Ой вийди, дівчино, вийди, мое серце,
І виведи коня з стайні, винеси сідельце.
Ой вивела коня, взяла прив'язала,
І винесла сіделечко, взяла осідлала.
Винесла лучок і стрілочок пучок.
Оце ж тобі, мій миленький, задля білих ручок.
Винесла хустину, а як біль біленьку:
Оце тобі, мій миленький, а про неділеньку.
Мені хустоньку в руках не носити,
Задля слави козацької сідельце покрити.
А вже хустонька та й запилалась —
Либонь моя чорнявая та й зажурилась.
Та вже хустонька, та й пилом припала.
Либонь моя чорнявая та й з личенька спала.
Гляну на сідельце — тішу своє серце.
Гляну на хустину — згадаю дівчину»³.

Здавалося б, — звичайний епізод, а як майстерно, життєво й щиро розкрито через нього душевний стан ліричних героїв, одвічну тугу за милою, розставання й піжну взаємну закоханість. Тому й сьогодні нам зрозумілі ті почуття та переживання, хоч тут побутове тло, на якому виступають закохані, дуже давне,

¹ Українські народні пісні про кохання. — К.: Музична Україна, 1992. С.37.

² Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 10.

³ Там же. С. 120.

ще з тих часів, коли головною зброєю був «лучок і стрілочок пучок».

Коли ж зіставити пісенні образи парубка й дівчини у пісенному фольклорі України, то перший поступається перед другим і широтою відтворення внутрішнього світу і емоційною глибиною, і різноманітністю портретних характеристик.

В більшості випадків парубочькі портретні характеристики мають високий ступінь узагальнення і в пісні можуть виступати нерозривно з певними ознаками парубочької вдачі, як от у пісні «Ой мамуню, матусенько»:

«...Собі хлопців вибирала
То русявих, то чорнявих,
Все струнких та кучерявих,
Щоб співали й танцювали
І до серця пригортали»¹.

Час від часу зустрічаються й протиставлення обох персонажів на користь дівчини, а деякі пісні містять у собі остороги перед парубочою легковажністю:

У парубка така віра,
Як на воді піна,
У дівчини така цнота, —
Вартіша від злота.
То як вітер та й повіє,
То піну розвіє,
А як сонце та пригріє,
То злото красніє².

Трапляється у піснях і об'єктивізований опис парубка і дівчини, ніби збоку, чиймись очима, як, наприклад, у пісні «Іде козак дорогою, підківками креше»:

«Іде козак дорогою, підківками креше,
За ним, за ним дівчинонька русу косу чеше...»³.

Людина з давніх-давен не вирізняла себе з навколишньої природи. Використання ж цих образів природи у пісенних творах дає можливість конкретніше, наочніше, більш поетично окреслити образ ліричного персонажа, його настроїв, психологічний стан, ситуацію, що покладена в основу поетичного твору. Неабияку роль у пісенному фольклорі відіграє принцип зіставлення. Так, портретні деталі, характер, психологічний стан ліричного персонажа дуже часто зіставляється з образами, взятими з рослинного світу: «очі волошкові», «чужа доля як ягода, як мако-

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 26—27.

² Там же. С. 11.

³ Там же. С. 150.

вий цвіт», «горе, мов терен, всю душу поколе», «без тебе я, як світ без сонця, в'яну», «моя кохана, мов той цвіт, що рано процвітає, « чом дуб не зелений, козак не веселий...».

Улюбленим пісенним образом для передачі дівочої краси є порівняння дівчини з червоною калиною: «дівчина краса, як на калині роса», «чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була»? — запитується в пісні, щоб далі образом-символом ламаної калини передати жаль за вільною порою дівування, роздуми, переживання героїні у зв'язку із заміжжям:

Взяли мене поламали,
У пучечки пов'язали,
Така моя доля, гірка моя доля.

Ось як оспівують образ дівочої краси через зіставлення її з калиною у пісні «Червона калина стояла»:

Червона калиночка в воду ся мочає,
Чи то мила така красна, чи мні ся здає?
Чернява дівчинонька, рум'яні ті лиці,
Я дивлюся на калину, — не знаю різниці¹.

Подібно до образів рослинного світу при зображенні образів-персонажів використовуються образи пташиного і тваринного світу: «любилися, як голубків пара», «дивилася б як на сокола», «одна, як та пташечка», «дівча біле, як гуся», «бігав за тобою, як рибка за водою», «ридає, як рибонька б'ється», «Ганзя мила, як голубка», «ходжу я по вулиці, як прибудная вівця», «за мною сім кіп хлопців чередою» та ін. Ці образи вживаються з метою поетизації чи депоетизації образу людини, в даному випадку хлопця чи дівчини, обставин її життя.

Не поступаються по частоті вживання в піснях та баладах про кохання та дошлюбні взаємини образам рослинного та тваринного світу, образи взяті з природи та космосу: «в неї очі — зірниці, що світять вночі», «карії очі, темні, як нічка, ясні, як день», «прийде пора розійдемось, як чорная хмара», «кохалися, як зерно в горісі, розійшлися, як туман по лісі», «за ним дівчинонька така гарна, як зіронька», «ой зіронька зійшла, усе поле освітила, а дівчинонька вийшла, козаченька та й звеселила», «та й за тучами громовими сонечко не сходить, за вражими ворогами мій милий не ходить», «дощик, дощик, аж із стріхи капотить, — розсердився мій миленький, аж ногами тупотить»². Це свідчить про те, що у пісенному фольклорі подається не тільки портретна

¹ Дей О. Народна лірика кохання. Пісні кохання. С. 9.

² Стрюк Л. Б. Поетика українських народних ліричних пісень. — Кривий Ріг, 1992. С. 45—46.

характеристика персонажів, а й особливості їх емоційного стану.

Крім того, українські народні пісні є прекрасною скарбницею пам'яті чоловічих і жіночих імен. Так, найчастіше в піснях зустрічаються такі чоловічі імена: Мартин, Василечко, Іван, Петро, Данило, Грицько, Стецько, Степан, Федько, Марко, Роман, Ігнат, Улас, Трохим, Павло, Хведір, Миколай, Дем'ян, Максим, Терешко, Купер'ян, Юра, Явтух, Андрій, Адам, Филип, Славко, Михайло, Семен.

А жіночі такі імена: Насточка, Катерина, Солоха, Маруся, Марічка, Оксана, Уляна, Оріся, Варвара, Явдошка, Ганна, Тетяна, Галя, Гапка, Ярина, Наталочка.

СОСБЕЛІЕОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ НАРОДНОЇ МОРАЛІ Й ЕТИКИ В ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРІ УКРАЇНИ

Відомо, що вік писемності найдавніших культур сягає 5—6 тис. років. Історія ж усної народної культури, народної творчості має далеко за 50—60-тисячний вік. Протягом багатьох тисячоліть кожний народ створював свою культуру, передаючи її здобутки наступним поколінням у формах, що піддавалися запам'ятовуванню.

Для кожного народу пісня була й лишається великим коштовним здобутком духовної діяльності багатьох поколінь. Пісенна творчість українського народу багата й різноманітна. Жоден із фольклорних жанрів не може порівнятися з піснею широтою охоплення життєвих явищ, відображення народного світосприймання, народної моралі, педагогіки, етики та естетики народу України. Лірична пісня історично конкретна в тому розумінні, що вона є відображенням смаків, поглядів, психології певного суспільства. «Народна пісенність як словесно-музичне мистецтво є особливою формою образного пізнання дійсності»¹. У народній пісні, як зазначав М. Добролюбов, вилилась уся доля, «весь справжній характер України., все коло життєвих насущних інтересів охоплюється в пісні, зливається з нею, і без неї саме життя стає неможливим»².

І. Я. Франко високо підносив пісенне мистецтво українського народу. Він писав: «Народний... поет творить свою пісню з того матеріалу вражень та ідей, яким живе ціла маса його земляків. Творчачи її, він не стає і не може стати вище від інших: із скарбів своєї індивідуальної душі він в головних контурах не може зачерпнути ані іншого змісту, ані інших форм, крім тих, що становлять щоденну поживу цілої маси. Його пісня є, отже, якимось виразом думки, вражень та стремління цілої маси, і тільки таким чином вона стає здатною до сприйняття і засвоєння її масою»³.

¹ Дей О. І. Поетика української народної пісні. — К.: Наукова думка, 1978. С. 13.

² Добролюбов М. Кобзар Тараса Шевченка // Український фольклор. Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. С. 197.

³ Франко І. Як виникають народні пісні? // Український фольклор: Критичні матеріали. С. 59.

Відображаючи народну свідомість у специфічних формах, народна пісня збагачує свідомість, відстоюючи високі громадські та морально-етичні ідеали. «У ліриці, як і в інших видах творчості, сконденсований народний світогляд і народна мораль. ...Великий виховний вплив ліричних пісень пояснюється тим, що в них відображені загальнолюдські моральні норми, вироблені народними масами протягом тисячоліть»¹.

Що ж включає в себе поняття мораль? Слово «мораль» походить від латинського слова «морес», що означає звичаї. Під мораллю прийнято розуміти систему поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Це одна з форм суспільної свідомості². А етика — це сукупність моральних правил, що визначають норми поведінки. Так історично склалося, що українські народні пісні оспівували високі моральні якості трудящої людини, вони були поетичною морально-етичною пам'яттю народу і були покликані зробити морально-етичні норми здобутком свідомості підрастаючих поколінь.

Охоронцем морально-етичних норм поведінки молоді найчастіше виступає мати — берегиня домашнього вогнища, перший, а часом і єдиний педагог і наставник своїх дітей. В народних піснях знайшли яскраве відображення побутова та соціальна атмосфера життя народу, розуміння честі, вірності, справедливості, порядності у взаєминах молоді, їх стосунків з батьками. Леся Українка зазначала: «...Коли де можна побачити вдачу народу, то се скоріше в ліричних піснях...»³.

Народна мораль дбає і визнає тільки людину розумну, порядну. Вона завжди безкомпромісно обстоювала позитивні риси людини «Протягом століть народ обстоював певні морально-етичні норми. Головним чинником народної моралі споконвічно була повага і любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємостосунків, знання свого родоводу, риси високого громадянства; з другого боку, нещодавно засуджувалися негативні якості — пияцтво, лінощі, нещирість, злодійство, жадібність, скупість»⁴.

М. Г. Стельмахович у книзі «Народна педагогіка» зазначав: «Перші знання про моральні норми дитина дістає від своїх пер-

¹ Скрипка В. М. Українська, чеська та словацька народна лірика: історико-порівняльне дослідження. — К.: Наукова думка, 1970. С. 5.

² Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. С. 387.

³ Леся Українка про ліричну пісню // Український фольклор: Критичні матеріали. С. 246.

⁴ Горленко В. Ф., Наулко В. І. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль. // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. С. 196.

ших вихователів — батьків. Тут, у родинному колі, через казки, оповідання, відгадування загадок, бесіди та взаємини з рідними, сімейні традиції вона починає пізнавати суть таких моральних понять, як гарне і погане, добро і зло, справедливість, доброзичливість, чуйність, дбайливість, ощадність. З віком ці моральні погляди, звичайно, змінюються, поглиблюються, моральний досвід розширюється¹. І значну роль у цьому відіграють українські народні ліричні пісні, що у поетичній формі доносять певні морально-етичні сентенції.

Вартість людини вимірювалася передусім її ставленням до праці. Поганою вважалася та наречена, яка не навчилася ніякого домашнього ремесла. «В одній з народних пісень сестра радить братові кращу обраницю, вказуючи на її перевагу:

Вона вміє шити-вишивати
І гарних пісень співати².

Першою наставницею дівчини — майбутньої господині була мати. Яскравим прикладом цьому може бути надзвичайно популярна й досі українська народна пісня «Де б я не ходила, де б я не була», яку залюбки співають і на Дніпропетровщині:

«Де б я не ходила, де б я не була,
Я своїй матусі дякувала.
Дякую тобі, мамо, що мене будила рано...».

Ніби своєрідним продовженням цієї пісні є народна пісня, про яку згадує у своїй книзі «Берегиня» Василь Тимофійович Скура-тівський:

«Та спасибі тобі, моя ненько,
Що будила мене раненько,
А я слухала, вставала,
Та рушнички напярала,
По тихому Дунаю білила,
На сухому бережечку сушила...»³.

В одній з народних пісень, що записані на Дніпропетровщині, дівчина, що вже стала на порі, питається поради у своєї матері, як їй себе поводити, щоб здобути прихильність у сім'ї чоловіка. Мудра мати-наставниця навчає доню:

«Держи хаточку, як у віночку,
Рушнички на кілочку,

¹ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа, 1985. С. 170.

² Гасюк О. С., Степан М. Г. Художнє вишивання: Альбом. — К.: Вища школа, 1989. С. 35.

³ Скуратівський В. Т. Берегиня. — К.: Радянський письменник, 1988. С. 158.

Держи відерця всі чистенькі,
Водички повненькі.
Прийдуть зовиці пити водиці,
Щоб тебе не гудили,
Прийдуть братики пити водиці,
Щоб тебе похвалили»¹. *

Є також цілий ряд пісень, які готують молодь до тих труднощів, які на них чекають після одруження, особливо дівчат, що поринають у круговерт важких буденних клопотів:

«Замуж вийти, треба знати —
Пізно лягти, рано встати,
Діжу хліба замісити.
Хліб місила, руки в тісті,
Плаче дитина в колиці»¹. *

Коли дівчина змалку привчена до роботи, то їй буде набагато легше долати життєві труднощі. Серед пісень про майбутнє подружнє життя і моральні критерії вибору нареченої є пісні, у яких молодий парубок звертається до своєї матері, щоб порадила, яку саме дівчину слід вибирати. Однією з таких пісень є українська народна пісня «Зелена моя дубрівенька»:

«Ой ти ж моя, стара мати,
Порадниця в хаті,
Порадь мені, моя мати,
Котру дівку брати;
Ой чи тую, моя мати, брати,
Що біленько ходить?»
«Гляди, сину, людей питай,
Чи ділечко робить».
Ой чи тую, моя мати, брати,
Що намисто густо?»
«Гляди, сину, людей питай,
Чи в скрині не пусто».
«Ой чи тую, мати, брати,
Що головка гладка?»
«Гляди, сину, людей питай,
Чи метена хатка».
«Ой чи тую, мати, брати,
Що чорненько ходить?
Сам я бачу, люди кажуть,
Що ділечко робить»².

¹ Пісні, позначені зірочкою, записані під час фольклорних експедицій на Дніпропетровщині і зберігаються у особистому архіві автора.

² Пісні про кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 310—311.

У народних піснях також наголошується на тому, що дівчина завжди повинна бути охайною і працювитою, господинею в хаті. По тому, як вона вміє господарювати, оцінюється її вартість. Змалку дівчину привчали постійно підтримувати порядок у хаті, тому прибирати в хаті, підмітати при гостях вважалося непристойним:

Ввійшов же я й до хати та взявся вітати,
А дівчина до віника — хату замітати.
Бодай же ти, дівчинонько, того не діждала,
Та щоби ти та й при гостях хату замітала!¹

Це розцінювалося як неохайність дівчини, лінкуватість, ще й неповага до гостей. Великим соромом вважалося, коли в хаті була дівка на порі, але яка не дбала про чистоту і затишок у хаті. Ця ж людська вада засуджується й у відомій пісні «Ой лопнув обруч»:

Ой чия це хата незаметена,
Ой чия ж то дівчина незаплетена?²

Образам неохайних, лінкуватих дівчат протиставляється образ охайної, акуратної, хазяйновитої дівчини в пісні «Ой сад-виноград»:

Ой сад-виноград, кучерява вишня,
Стоїть хлопець під вікном, щоб дівчина вийшла.
А дівчина не виходить, хату вбирає,
Стоїть хлопець під вікном та з жалю вмливає³.

Народна мораль застерігала дівчат кохатися з ледачим, нехазяйновитим, недбайливим, пияком, що занастить її щастя, її життя, її молодість. Цей морально-етичний силогізм покладено в основу української народної пісні «Вулиця гуде, де козак іде»:

«На козакові аж три жупани
Ти, дівчино, не важся!
Бо ті жупани ще й сіру свиту
Він проп'є, прогайнує,
Зведе дівчину з ума, з розуму,
А сам геть помандрує!⁴

Співзвучна з нею і українська народна пісня «Ой під гаєм, гаєм зелененьким», у якій є такі слова: «Не дай мене, моя мати, за пияка, бо він проп'є худобицю, хоть би яка»⁵.

¹ Ой піду я в полонину по зелене сіно // Пісні про кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 65.

² Українські народні пісні: В двох книгах. — Книга друга — К.: Ми-стецтво, 1954. С. 149.

³ Там же. С. 117.

⁴ Пісні про кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 274.

⁵ Там же. С. 306.

Одними з першорядних ознак людської вдачі, як бачимо з наведених ліричних пісень, є працьовитість, хазяйновитість, дбайливість, охайність, привітність, гостинність, повага до батька-матері, як засновників роду, як мудрих порадників. Наскрізно у піснях проходить думка про необхідність серйозного ставлення до шлюбу, бо обранець вибирається на все життя і від того, з ким з'єднається життєва доля, залежить щастя і нещастя у шлюбі. Недарма співається в одній з пісень, що дуже поширена на Дніпропетровщині:

Ой знати, знати, хто нежонатий,
Білее личко, як в паненяти.
Ой знати, знати, хто оженився,
Скорчився, зморщився та й зажурився?*

Народна мораль застерігала від непродуманих шлюбів, негативно ставилась до позашлюбних стосунків («Ой при лужку, при лужку», «Ой ти, місяцю», «Ходив козак потайком», «На вгороді коло броду», «Ой у лузі та ще й при березі» та ін.). Часто у піснях цієї тематичної групи трапляються прокльони на адресу парубка, що покинув дівчину покриткою:

Бодай тебе та женила лихая година.
Ізв'язала мені руки мала я дитина!

Є пісні, які застерігають дівчат-покриток від необачних вчинків щодо позашлюбної дитини: «...Як втопити, то гріх буде, а вповити, то сміх буде»¹.

Народна пісня була своєрідною скарбницею моральності в суспільстві, оспівувала вірність і щирість у коханні і засуджувала легковажність, зраду, розбещеність. Невипадково слова з пісні «Дурна пташечка жовтобрюшечка» сповнені гніву і розпачу:

...За мою просьбу і за мою щирість
Покарай, тебе, боже!
Не карай, боже, не карай, боже,
Ні огнем, ці водою,
Покарай, боже, покарай, боже,
Лихою дружиною...²

Душевний щем, розпач і каяття у тому, що дівчина покохала невірного, нещирого, зрадливого, відчувається у кожному рядку пісні «Цвіте терен, цвіте терен». В ній є також і рядки, у яких звучить пересторога парубкам, що завдають страждань тим, хто їх вірно і щиро кохає, хто зневажив кохання:

¹ Ой за лісом за теменьким // Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 292.

² Там же. С.339.

Десь поїхав мій миленький
Іншої шукати.
Нехай їде, нехай їде,
Нехай не вернеться,
Не дасть йому господь щастя,
Куди повернеться.
Очі мої, очі мої,
Що ви нарobili,
Що всі люди обминали,
А ви полюбили?¹

Найбільш важливі в морально-етичному плані рядки в пісні повторюються двічі, як своєрідний засіб акцентування: «Не дасть йому господь щастя, куди повернеться», «Що всі люди обминали, а ви полюбили?». В останніх рядках міститься, на нашу думку, заклик прислухатися до громадської думки, бути обережним у виборі коханих.

На адресу зрадників нерідко в українських народних ліричних піснях звучать прокльони, які мають дещо інакомовний характер і подані у вигляді поетичних формул, як-от у пісні «Ой, боже, боже, яка я вродилась»:

Щоб ти женився щомісяця, щогоду.
Щоб ти женився в селі жінок не стало б,
Щоб над тобою сонечко не світало!²

У ряді текстів народних пісень можна спостерігати наявність певних моральних сентенцій щодо легковажності парубків і необхідності дівчатам берегти свою цноту. Виразною в цьому плані є пісня «Не вір, дівко, парубкові»:

Не вір, дівко, парубкові, як тому котюзі,
Бо він тебе вінка збавить при зеленім лузі.
У парубка така віра, як на воді піна,
У дівчини така цнота, — вартіша від злота...³

У пісні «Там на горі сухо-сухо морально-етичне повчання» подано досить розгорнуто, відтворює всі етапи залицяння і пересторога дівчині звучить недвозначно досить відверто:

Там на горі сухо-сухо,
На долині вода, —
Не дай личка цілувати,
Дівчино молода.
Не дай же ся звести,

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 231.

² Там же. С. 340.

³ Там же. С. 103.

³ Там же. С. 274.

Не дай свою косу русу
Без батька розплести.¹

Нам вдалося знайти пісні, у яких легковажність у коханні розглядається як тяжкий гріх, такі пісні мали, на нашу думку, неабиякий виховний ефект. Надзвичайно виразною в цьому плаці є пісня «Ой похилися ти, сухий дубе крайній», в основі якої діалог матері-наставниці і сина-гульвіси. Мати повчає сина, як йому треба поводити себе, коли він має дівчину: «Не ходи, си-ну, по вечорницях пізно. Ой ти хочеш ту дівчиноньку взяти, то й збери людей, іди до неї до хати. Матір обурюють слова си-на, що він не хоче дівчини взяти, а тільки хоче з неї посміяти-ся, вона застерігає його від важкого гріха. У уста матері в цій пісні вкладається узагальнююча словесно-образна етична фор-мула:

Як гріх синочку в неділю рано пити,
Та ще й гірший гріх сироту судити.
Бо сиротинонька слізеньки проливає, —
Впадуть на камінь, то й камінь розбиває,
Впадуть на море, то й море розливає².

А у пісні «Зацвів терен рясно» подається прокльон-закли-нання парубку, що насміявся над дівчиною:

За сміх тобі буде
Сім літ трясця.
Трясти буде,
А смерті не буде³.

З давніх-давен в народі схвалювалося шанобливе ставлення парубків до дівчат, в мові народу вироблялися мовні формули вітання, звертання один до одного та ін. Часто в основу тієї чи іншої пісні покладено певну життєву ситуацію, етичні аспекти якої програються у пісні. Яскравими прикладами таких пісень можуть бути пісні «Дівчинонька по гриби ходила» та «Ой у полі тихий вітер віє», які дуже схожі між собою, бо в них міс-титься етична формула звертання дівчини до козака:

«Попомай, біг, козаче-гультяю,
Вивеь мене на дорогу з гаю!»
«Ой коли б ти дороги не знала,
То б ти мене гультяем не звала.
А сказала б: «Любий соколеньку,
Вивеь мене з гаю на стежоньку!»⁴.

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 277.

² Там же. С. 313.

³ Українські народні пісні: В двох книгах. — Книга перша. — К.: Ми-стецтво, 1954. С.387.

⁴ Там же. С. 384.

Саме через словесні формули звертання парубків до дівчат, а дівчат до парубків виражається ставлення їх один до одного, а також народні етичні норми поведінки молоді. У піснях про кохання цим словесним етичним формулам надається особливо-го значення:

Ой і зійди, зійди,
Ти зиронько вечірня!
Ой вийди, вийди,
Дівчинонька моя вірна!¹

Аналогічне явище ми спостерігаємо у пісні «Ой зійди, зійди, ясен місяцю», де теж подається мовна партія закоханого:

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млинове коло,
Ой вийди, вийди серце дівчино,
Та промов до мене слово.²

На нашу думку, народна пісенна лірика була джерелом виховання культури почуттів, школою народного етикету, в ній викладено неписані закони людського спілкування, людських взаємин. Особлива шана й увага надається людині працюючій. У пісні «Ой у полі нивка» парубок, вшановуючи працюючу дівчину, знімає перед нею шапку:

Мусив шапку зняти,
Добрий день, — сказати, —
Помогай біг, дівча моє,
Тобі жито жати!³

Народна мораль завжди стояла на сторожі вірного, щирого кохання, як запоруки щасливого шлюбу і виступала проти шлюбу з розрахунку. Яскравою в цьому плані є пісня «Ой у полі при дорозі»:

...Хоч худоби не діждуся, —
З хорошою наживуся!
...А що ж мені по худобі,
Що худоба двір заляже?
Поганая дружинонька
Молодому світ зав'яже!⁴

Наскрізно для цілого ряду пісень є думка, що людина повинна жити в парі: «Горе ж тому жити, що пари не має» («А в полі береза»)⁵, «Всі пташата, всі звірята свої пари мають...» («А

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 356.

² Там же. С. 357.

³ Українські народні пісні: В двох книгах. — Книга перша. С. 260.

⁴ Там же. С. 340.

⁵ Там же. С. 285.

що ж бо я, а що ж бо я кому завинила»¹, або «А всяя дрeвина пасиння пускає, усякая пташина свою пару має» («Ей воли ж половії, чому не орете»)².

Народна стика і мораль засуджували залищання на людях, бо це могло стати причиною поганої слави. Ось як про це співається у пісні «Ой у полі вітер віє»:

Ой у полі вітер віє,
А жито половіє,
А козак дівчину та й вірненько любить
А зайнять не посміє.
Ой тим її не займає,
Що сватати має,
Ой тим же він, ой, та й не горнеться,
А що слави боїться.³

Великого значення народна мораль надавала соціальній рівноправності між парубком і дівчиною, засуджувала одруження бідних з багатими, старих з молодими. Часом у пісні влітається приказка «Ти багатий, а я бідна, не до пари птиці рак», або «...ти старий, а я молода, то буде між нами незлагод!» Ці морально-етичні силогізми нерідко стають основою пісні, наприклад, соціальна рівність розглядається як запорука щасливого подружнього життя:

Бери собі, синку, котра твоя мила,
Щоб відтак не нарікав, що-м ти боронила,
Бери собі, синку, котра твоя рівня,
Щоби собі проходила, як та королівна.⁴

Засуджує народна мораль і неповагу дітей до старих батьків, зокрема до матері:

А тепер на старість
Піду вулицями,
Бо синам та дочкам
Вже не треба мами.
...Ой будете, діти,
Будете плакати,
Бо самі на старість
Підете від хати.
(«Діти мої милі...»)

Великої уваги народна мораль надавала шанобливому ставленню до роду. Значна частина пісень сповнена туги за родом,

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. С. 296

² Там же. С. 300.

³ Українські народні пісні: В двох книгах. — Книга перша. — С. 257.

⁴ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 311.

родиною, рідним краєм. Однією з таких пісень є пісня «Червоная та червоная калинонька»:

...Там дівчина зажурилася,
Та й од роду одбилась.
Та й од роду,
Та й од роду, од родочку.
Тяжко-важко животочку.
Тяжко-важко
Тяжко-важко в світі жити,
Ні до кого говорити.
Ні до кого,
Ні до кого говорити
Й голівоньки прихилити...¹

Числені словесні повтори у пісні сприяють створенню драматичного пафосу пісні, передачі переживань дівчини, глибокого суму її через розлуку з родом.

Гарний, чесний рід — гордість і окраса кожного члену роду. Під час взяття шлюбу на це теж звертали увагу:

Не питайся, мій синочку, яка там на вроду,
Тільки ходи, людей питай, чи чесного роду.
(«Чи то, тату, тую брати, що воли, корови»).

Долю закоханих часто вирішували батько, мати, рід, і це знайшло відображення у пісні «Ой коли б той вечір»:

Не дозволять батько,
Не дозволять мати,
Ще й рід не дозволить
Дівчиноньку взяти².

Народна мораль вимагала, щоб шлюб брали як із згоди обох закоханих, так і враховуючи думку батьків, їх благословіння на шлюб. Цей життєвий момент знайшов відображення у пісні «Ой під гаєм, гаєм, гаєм залененьким»:

«Дівчинонька моя, чи любиш мене,
Скажи мені правду, чи підеш за мене?»
«Я й сама не знаю, що чинити маю, —
Маю ж я отця і матку, піду запитаю.
А ти, козаченьку, также не спішися,
Маєш ти родину, піди порадися»³.

Великим нещастям для людини вважалось, якщо вона через певні життєві обставини або батьківську сваволю не могла побра-

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 285.

² Українські народні пісні: В двох книгах. — Книга перша. — С. 301.

³ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 309.

тися з коханим серцю обранцем, бо за народним повір'ям люди на мала тільки одну пару, а її душа — тільки одну сгідну душу. Дуже виразною в цьому плані є пісня «Ой там на горі», що й досі популярна по всій Україні. У пісні оспівано непереможне кохання і вірність собі й своєму коханому:

Я вже ходила та все вибирала,
Немає такого що я вже втеряла.
І не так він гуде, як до мене іде,
І не так він воркоче, як їстоньки хоче.

У цій пісні у високо поетичній формі через образи-символи передається справжнє розуміння народом ідеалу міжстатевих стосунків, заporукою яких є сильне почуття кохання і вірність своєму обранцю. Співзвучна з цією піснею пісня «А учора із-вечора»:

А я, мамко, та й не плачу,
Я собі співаю,
Що втратила миленького,
Вже го не спіймаю
Хоч спіймаю, хоч спіймаю,
Та вже не такого —
Не пристає біле личко
До сердечка мого!

Розлука з милим у народній ліриці розглядається як тяжке горе, навіть смерть. Ця думка в дещо інакомовній формі висловлена в пісні «Що за туман по долині»:

Твоя мати чарівниця,
Велика розлучниця, —
Розлучила рибку з водою
Та ще хоче мене з тобою,
Та як рибці без водиці,
То так мені — чужиниці?

Співзвучна з нею й пісня «Ой до броду та й по воду мати не пускає», у якій є такі слова: «Лучче ж мені, моя мати, гору розкопати, як з нелюбим, препоганим на рушник ставати. Круту гору розкопаю, сяду відпочину, а як піду за нелюба, навіки загину». Причому пісня вимагає, щоб ці слова, у яких висловлено морально-етичний силогізм, повторювалися двічі, що має велику емоційно-сміслову акцентно-виразну функцію, служить засобом драматизації ліричної оповіді.

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 230.

² Там же. — С. 321.

Трапляються в народній ліриці пісні наскрізно побудовані на морально-етичних силогізмах, що подаються у вигляді синтаксичних паралелізмів. Яскравим прикладом може бути пісня «Коли любиш, люби дуже»:

Коли любиш, — люби дуже,
А не любиш, — не жартуй же.
Коли любиш, — будь зо мною,
А не любиш, — бог з тобою.
Коли любиш, — обвінчаймось,
А не любиш, — розлучаймось.¹

Народна мораль стояла на сторожі подружньої вірності, і це не могло не знайти відображення у народних піснях: «Ой мила, миленька, так не треба робити, бо кому ти присягала, то з тим мусиш жити»², або «Кличе голуб голубочку хоч не свою, то чужую: «Прийди, серце, поцілую». Нащо ж чужу цілувати, серцю жалю завдавати?»³.

Дослідження піснених текстів української народної лірики дає підставу стверджувати, що в основу їх покладено найхарактерніші та найважливіші життєві ситуації, кожна з яких має певні морально-етичні аспекти.

В українській народній пісенній ліриці відтворюються своєрідні поетичні моделі спілкування між парубками й дівчатами, батьками й дітьми. Художні засоби, такі, як поетичні звертання (Любий соколоньку, дівчинонька моя вірная, зіронько вечірняя, серце дівчино, моя ненько, стара мати, порадиця в хаті та ін.), пестливі слова (серденько, личенько, дівчинонька, козаченько, синочку, сиротинонька, слізеньки, стеженька, сонечко та ін.), порівняння (як рибиці без водиці, так то мені чужениці; не вір дівко парубкові, як тому котюзі; хто не жонатий, білее личко, як в паненяти, та ін.), яскравіше окреслюють особливості спілкування між парубками й дівчатами, дорослими та дітьми, їх ставлення один до одного. Кохання в народній ліриці постає як найбільша цінність, взаємність у коханні ставиться над усе (...Не треба мені злата, я й сам придбаю, а треба дівчина, що я кохаю...).

Ніщо у народній пісні не поетизується так, як поетизується вірність, ні про що не співається з таким натхненням і зачаруванням, як про шире кохання. Дуже часто в цих піснях стосунки між кохаючими подаються в інакомовній формі через образи-символи (...голубка не їсть, голубка не п'є, все на ту гору плакати йде, ...і не так він гуде, як до мене іде, і не так він воркоче,

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 249.

² Там же. — С. 334.

³ Там же. — С. 338.

як істотно хоче...), які часом ідеалізують вірність і щирість у міжстатевих стосунках, оспівують сильні людські почуття, закладають потребу прагнути щирості й взаємності у виборі пари на все життя.

Народна мораль завжди стояла на сторожі дівочої честі, у піснях овівалася особливою поетичністю дівоча цнотливість. Символом втрати дівочої честі за народним повір'ям є розплетена коса, загублений вінок (...не дай свою косу русу без батька розплести..., ...він тебе вінка збавить при зеленім лузі...). Мати в піснях виступає як порадиця, наставниця дочки чи сина. Народна мораль засуджувала залицання на людях, пізні гуляння, тому в багатьох піснях співається про батьківські чи материнські дорікання та покарання (...била мене мати березовим прутом, щоби я не стояла з молодим рекрутом..., ...била мене мати з ночі за Іванкові карі очі..., бодай на тя, Ясю, впала нещасна година, як же мене через тебе моя мамка біла... та ін.).

Непорядність, відповідно до морально-етичних норм, у народних піснях розцінюється як тяжкий гріх (...як гріх, синочку, в неділю рано пити, та ще й гірший гріх сироту судити...). Часом у піснях використовуються поетичні гіперболи з метою яскравіше окреслити певне морально-етичне явище) сльози скривдженої сироти «впадуть на камінь, то й камінь розбиває, впадуть на море, то й море розливає» та ін.).

Морально-етичні норми українського народу наскрізно проймають пісенний фольклор і подаються різними формами ліричної оповіді: ліричним описом, монологом, діалогом, полілогом. («А хто в лісі чує, нехай порятує, а хто дочок має, нехай навчає...»; «казав мені батько, щоб я оженився, по досвітках не ходив та й не волочився...»; «...горе тому парню, хто дівчини не має, а іще найгірше, хто дві—три кохає...» та ін.).

Часом певні морально-етичні силогізми в українських народних піснях подаються в формі поетичних паралелізмів («коли любиш, — люби дуже, а не любиш, — не жартуй же. Коли любиш, — будь зо мною, а не любиш, — бог з тобою») та протиставлень («люди обминали, а ви полюбили», «хоч худоби не діждуся, з хорошою наживуся»; «худоба двір заляже, поганая дружинонька молодому світ зав'яже»).

Народні пісні в своїй основі багатоаспектні, вони містять у собі важливі етнологічні відомості, що збереглися в народних піснях — скрабниці народної пам'яті. У пісні проглядається ідеальний образ дівчини-українки: «вміє шити-вишивати і гарних пісень співати...». Народ бачив красу дівчини в її працьовитості, охайності: «держи хаточку, як у віночку, рушники на кілочку,

держі відерця всі чистенькі, водички повненькі». Ненарочито народна пісня готує дівчат до сімейного життя, виховує в ній дбайливу матір-господину, психологічно готує до життєвих труднощів: «Замуж вийти — треба знати — пізно лягти, рано встати, діжу хліба замісити. Хліб місила, руки в тісті, плаче дитина в колісці». Дівчина повинна «ділечко робити», і в неї повинно бути «в скрині не пусто», і «метена хатка», а вже заможність, ознакою якої є «намисто густо», і чепурність, коли «головка гладка», вважалися вторинними, тобто не основними достоїнствами дівчини. Та й для парубка основним було не «три жупани», тобто заможність, а щоб був хазяйновитий та непитущий, щирий і розумний.

У піснях проглядаються й особливості вдачі українця: щирість, делікатність, що яскраво виявляється в поетичних інакомовних формулах, прокляттях-заклинаннях на адресу кривдників: «Щоб ти женився щомісяця, щогоду» — щоб був нещасний у подружньому житті; «щоб ти женився, в селі дівок не стало б» — щоб не знайшов собі пари; «щоб над тобою сонечко не світало» — щоб не знав радості, тепла, душевного спокою; або «за сміх тобі буде сім літ тряся, трясти буде, а смерті не буде». Народ вважав, що за непорядність, за гріх людину чекає кара, коли хто завдав кому кривди, то його чекає фізичний і душевний біль, неспокій і страждання. І акцентування уваги на цьому в цілому ряді пісень служило певною морально-етичною установкою, яка була до певної міри регулятором стосунків між людьми («Ой будете, діти, будете плакати, бо самі на старість підете від хати»).

Завдяки емоційності, мелодійності, змістовності й образному багатству українські народні пісні вражають своєю простотою, неповторністю, майстерністю передачі найменших відтінків людських настроїв, почувань. Саме тому українські пісні користуються великою популярністю й високим художнім авторитетом серед пісенного фольклору народів світу. Саме тому протягом багатьох віків вони зберігалися у людській пам'яті і служили своєрідним засобом спілкування поколінь. Народні пісні є цінним джерелом народознавства, в якому містяться і неписані морально-етичні закони українців, і особливості їх світосприймання, світобачення і образного мислення. Процес виховання підрастаючого покоління, боротьба з бездуховністю і «яничарством» неможливі без пісенної стихії українського народу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Булашев І. Український народ — К.: Довіра, 1992.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1991.
3. Грушевський М. Як жив український народ. — К.: Веселка, 1992.
4. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966.
5. Гордійчук М. М. Фольклор і фольклористика. — К., 1979.
6. Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвський Л. Ф. Українська народна поетична творчість. — К.: Вища школа, 1983.
7. Дей О. Народна лірика кохання // Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986, с. 5—20.
8. Дей О. І. Поетика української народної пісні. — К.: Наукова думка, 1978.
9. Дей О. І. Сторінки історії української фольклористики. — К.: 1975.
10. Колесса Ф. Українська усна словесність. — Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій Альбертовський університет, 1983.
11. Колесса Ф. Фольклористичні праці. — К., 1970.
12. Кондратюк А. З вишневого саду. — К.: Молодь, 1991.
13. Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990.
14. Китів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «руської трійці». — К.: Наукова думка, 1990.
15. Наулко В. І. та ін. Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991.
16. Нудьга Г. Слово і пісня. — К.: Дніпро, 1985.
17. Нудьга Г. А. Українська пісня в світі. — К.: Музична Україна, 1989.
18. Огієнко І. Українська культура. — К.: Абрис, 1992.
19. Поліщук Ф. М. Вивчення усної народної творчості: Посібник для вчителів. — К.: Радянська школа, 1978.
20. Правдюк О. А. Українська музична фольклористика. — К., 1978.
21. Правдюк О. А. Пісенний літопис народу // Розцвітай наш край. — К.: Музична Україна, 1987.
22. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.
23. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. — М., 1976.
24. Рильський М. Фольклористичні праці // Рильський М. Т. Збір. творів: У 20-ти т. — К., 1987. Т. 16, с. 7—179.
25. Скуратівський В. Т. Берегиня. — К.: Радянський письменник, 1988.
26. Скуратівський В. Покуть. — К.: Довіра, 1992.
27. Стрюк Л. Б. Поетика українських народних пісень. — Кривий Ріг, 1992.
28. Стрюк Л. Б. Поетика пісенного фольклору Дніпропетровщини. // Культура Придніпровського регіону в контексті загальноукраїнської культури. — Дніпропетровськ, 1991.

29. Українська народна поетична творчість. — К.: Радянська школа, 1965
30. Український фольклор. Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978.
31. Франко І. Студії над українськими піснями // Франко І. Я. Збір. творів: У 50-ти т. — К., 1984. Т. 42; Т. 43.
32. Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. — Л., 1986.
33. Шумада Н. С. Сучасна пісенність слов'янських народів. — К., 1981.
34. Жартівливі та сатиричні пісні. — К.: Дніпро, 1988.
35. Закувала зозуленька / Антологія української народної творчості. — К.: Веселка, 1989.
36. Народні перлини. — К.: Дніпро, 1971.
37. Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986.
38. Терен, мати, коло хати / Українські народні ліричні та жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1989.
39. Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1989.
40. Українські народні пісні: У двох книгах. К.: Мистецтво, 1954.
41. Українські народні пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1984.
42. Короткий тлумачний словник української мови. — К.: Радянська школа, 1978.
43. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. — К.: Радянська школа, 1965.

З М І С Т

Вступ	10
Погляд на народознавство в історичному аспекті	16
Відображення географії і природного середовища в українських народних піснях	28
Відображення флори і фауни України в народній ліриці	39
Господарства і матеріальна культура українців і особливості їх відображення в українських народних піснях	62
Портретні характеристики українців в пісенній ліриці нашого народу	86
Особливості відображення народної моралі і етики в пісенному фольклорі України	98
Список літератури	113

